

Van wie was de Kinderwet?

De Kinderwet en het begin van de sociale wetgeving in Nederland

Tekst boven plaatje: "De eerste wet, te danken aan het initiatief der Tweede Kamer". Tekst onder plaatje: "De fabriekskinderen "Leve mijnheer van Houten!"".

Uit: de Nederlandsche Spectator. 1874.

IISG BG C2/342

MA Thesis Political Cultures and National Identities

Iza Matze

S1225146

Jac. P. Thijssestraat 3, 2771 HS Boskoop

Scriptiebegeleidster: Dr. M.J. Janse

3 augustus 2017

Inhoud

Inleiding.....	3
Theorie en historiografie.....	3
Materiaal en methode	8
Inleidend hoofdstuk: Ontwikkelingen negentiende eeuw	10
Deel 1: Roering in de maatschappij	13
1.1 Het begin	13
1.1.1 Le Poole.....	14
1.1.2 Zaalberg	17
1.1.3 De Vries Robbé.....	20
1.1.4 Coronel en het hygiënisme	24
1.1.5 Tussenperiode.....	27
1.2 Cremer 1863	27
1.3 Het gevolg.....	31
1.4 Conclusie	35
Deel 2: de ontwikkelingen binnen de staat.....	38
2.1 het debat in de Kamer.....	38
2.2 de totstandkoming van de Kinderwet.....	43
2.3 Conclusie.....	50
Conclusie	52
Literatuurlijst	56

Inleiding

Op 5 mei 1874 was het dan eindelijk zover, het wetsvoorstel voor de Kinderwet van Samuel van Houten werd aangenomen in de Tweede Kamer. Een ruime meerderheid stemde voor het invoeren van de wet en ook in de maatschappij was het ontvangst van de wet veelal positief. Dat bleek wel uit de lovende berichten in verschillende kranten, tijdschriften en brieven die Van Houten ontving. Zoals *De Wekker* die voorspelde dat de dag waarop de wet werd afgekondigd: “een gezegende datum in de geschiedenis van onze volks-ontwikkeling [zou] worden” Het eerste artikel van deze (voor sommigen) langverwachte wet luidde als volgt: “Art. 1. Het is verboden kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben.”¹ Deze wet is niet zomaar tot stand gekomen, het heeft meerdere decennia geduurd voordat dit plaats kon vinden. In grofweg 30 jaar tijd is de algemene opinie, zowel in de maatschappij als bij de overheid, verschoven van passief erkennen dat kinderarbeid bestaat, naar de wens tot actieve wetgeving.

Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf. De negentiende eeuw wordt gekenmerkt door het zoeken naar de balans van verantwoordelijkheden voor de overheid en verantwoordelijkheden van de maatschappij. Waar begin negentiende eeuw de overheid alle sociale verantwoording bij de maatschappij legde, begon dat beleid na het midden van de negentiende eeuw onder druk te staan. De roep om wetgeving vanuit de overheid werd groter. Zowel vanuit de maatschappelijke publieke opinie, als (weliswaar in mindere mate) vanuit de overheid zelf. Verschillende verenigingen werden opgericht en petitie's werden gestuurd naar de overheid met vraag om wetgeving en verandering. De overheid bleef weliswaar een passieve houding houden, toch nam ook hier langzaam het besef toe dat de overheid misschien wel een sociale verantwoording behoorde te hebben voor de burgers. Dit besef liep samen met de opkomst van de sociaal-liberalen, hier later meer over.²

In deze thesis gaat het vooral over de veranderende taken en denkbeelden over verantwoordelijkheid binnen de overheid en de maatschappij. Met overheid wordt voornamelijk de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en de Regering bedoeld, de nationale overheid dus. Regionale en lokale overheden spelen een kleine tot geen rol in dit debat, omdat dit soort wetgeving nationaal ingevoerd werd. Met de maatschappij worden alle inwoners van Nederland bij elkaar bedoeld, soms ook wel met de burgerij aangeduid. Uit deze groep vloeit ook de publieke opinie voort, geuit in publicaties van boeken of in kranten/tijdschriften.

Theorie en historiografie

Over het ontstaan van sociale wetgeving is veel geschreven, over sociale politiek mogelijk nog meer. Ook over de kiesrecht kwestie zijn goede werken voorhand, net als over protestgroepen in de

---

¹ S. van Houten, *Kinderwet ingediend door van Houten*, 19 september 1874, Stadsarchief Amsterdam – 34C46; Amsterdam Museum – F.n/Vleg.

² S. Dudink, *Deugdzam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 9-10.

negentiende eeuw. Protesten tegen slavernij of drankmisbruik zijn goed in kaart gebracht. Opmerkelijk is het dan ook dat er nog bijna niets is geschreven over het tot stand komen van de Kinderwet en al helemaal niets is geschreven over het protest dat hieraan vooraf ging. Met deze scriptie wordt in dit gat gesprongen door te kijken naar de aanloop en de totstandkoming van de Kinderwet van 1874. Dit wordt gedaan aan de hand van de werken van een aantal sleutelfiguren in het protest. Later wordt er ook gekeken naar de ontwerper van de Kinderwet, Samuel van Houten.

Een belangrijk werk als het gaat om de Nederlandse geschiedenis van de negentiende eeuw is het boek *Gemeenschapszin en plichtsbefef* van Henk te Velde, over liberalisme en nationalisme in Nederland eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw. Zijn boek begint in 1870, dus eigenlijk net op het moment dat deze scriptie tot zijn hoogtepunt, dan wel einde komt. Zijn focus ligt op de verhouding die Nederland tussen 1870 en 1918 had met het nationalisme, met daarin als kenmerk de verandering van een standensamenleving naar een verzuilde massamaatschappij. Dit doet hij aan de hand van het liberalisme en de ontwikkelingen die deze stroming doormaakte. Hierin focust hij vooral op het tot stand komen van partijpolitiek en de splitsingen binnen de liberale stroming. Hiervan zijn de eerste tekenen al een beetje zichtbaar op het moment dat de Kinderwet verschijnt, maar het speelde geen belangrijke rol. Daarom zal hier in deze scriptie niet verder op in worden gegaan.

Uiteraard is er ook nog een heel scala aan andere werken te noemen, die gaan over politiek in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw.³ Echter, ook deze werken beslaan allen een groot tijds kader en zijn om verschillende redenen minder geschikt voor deze scriptie. Wat opvallend is, is dat in al deze werken de nadruk ligt op de harde politiek, ze kijken naar de grote mannen en de ontwikkelingen binnen het politiekbestel, zonder dit in verband te zien met de ontwikkelingen in de maatschappij. Thorbecke wordt in de meeste werken uitgebreid behandeld en vaak komen grote namen als Groen van Prinsteren en Kuyper ook aan bod. Het ontstaan van de eerste politieke partij wordt in veel werken als een mijlpaal beschouwd. Andere grote thema's zijn: natuurlijk de grondwet van 1848, het ontstaan van de 'links' liberalen, het (verschuivende) idee over burgerschap en burgerplichten, en ook de eerste socialisten krijgen een plekje in de meeste werken. Wat echter praktisch nergens te vinden is, is een stuk over de eerste sociale wetgeving in Nederland. Zo wordt het tot stand komen van de Kinderwet van Van Houten zo goed als buiten beschouwing gelaten. Natuurlijk, in de meeste boeken wordt deze wet wel even aangehaald en wordt Van Houten

---

³ Bijvoorbeeld: I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom* (Amsterdam 2003); P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2010); R. Aerts c.s., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 2010).

benoemd, maar geen enkele auteur blijft stilstaan bij dit onderwerp. Dit is opmerkelijk omdat sociale wetgeving is uitgegroeid tot een belangrijk onderdeel van het Nederlands politieke bestel.

Over het sociaalliberalisme is één werk van groot belang, namelijk het proefschrift van Stefan Dudink. In het hierboven genoemde werk van Te Velde wordt het sociaalliberalisme wel aan gestipt, maar er bleven gaten in de historiografie, deze heeft Dudink opgevuld in zijn proefschrift. Voor deze scriptie is het van belang hoe de eerste sociaal-liberalen dachten, wat hun visie op de maatschappij was en hoe zij maatschappelijke problemen wel of niet wilde aanpakken. Het sociaalliberalisme begon rond 1870 op te komen. Samuel van Houten wordt als één van de voorlopers hiervan gezien.⁴ Sociaal-liberalen dienen niet verward te worden met klassiek-liberalen, maar ook niet met socialisten. Sociaal-liberalen waren voor een sociale politiek, waarin de staat meer taken tot zich nam dan in een klassiek-liberale visie werd bepleit. Anderzijds bleef het individu boven het sociale staan, het fundament bleef het beginsel van de bijzondere eigendom en de verdeling van inkomen bezit zou volgens het beginsel van verdienste moeten verlopen, niet op basis van de behoefte. Dit plaatst de sociaal-liberalen tussen de klassiek-liberalen en het socialisme en daarmee tussen het individualisme en de sociologie.⁵

Het boek van Dudink geeft weliswaar een goed overzicht van de ontwikkeling van het sociaalliberalisme in Nederland, zijn betoog neemt echter een andere richting dan die deze scriptie neemt. Dudink verdedigt in zijn boek de stelling dat “het sociale van het sociaalliberalisme voor een groot deel moet worden begrepen als een voortzetting en transformatie van de deugdzaamheid uit de republikeinse traditie en de manier waarop die in het liberalisme voortleefde.”⁶

Naast deze algemene werken bestaan er ook meer specifieke werken die ingaan op het ontstaan van sociale wetgeving in de negentiende eeuw. De belangrijkste hiervan is J.C. Vleggeert. Zijn boek over kinderarbeid in de negentiende eeuw is hier en daar wat verouderd, het is dan ook uitgegeven in 1967, maar de feiten die hij presenteert in zijn boek zijn een belangrijke basis voor deze scriptie geweest. Vooral voor de situatieschets zoals die eerder in deze inleiding is gemaakt, is het werk van Vleggeert als basis gebruikt. Wat echter een nadeel is aan dit werk, is dat het erg emotioneel beïnvloed is en Vleggeert niet erg goed in staat lijkt om kinderarbeid objectief en in de historische context te bekijken. Vleggeert (1899-1970) is zelf als elfjarige jongen werkzaam geweest op de lijnbaan in Gouderak. Na zijn pensioen besloot hij de geschiedenis te bestuderen en op te schrijven,

---

⁴ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 9.

⁵ *Ibidem*, 10.

⁶ *Idem*, 17.

waar hijzelf als kind nog deel van had uitgemaakt.⁷ Dit maakt zijn werk nog niet direct onbetrouwbaar, de feiten die hij presenteert worden ook nu, in de eenentwintigste eeuw, nog gebruikt door auteurs.

Daarnaast is het boek van Maartje Janse, *De afschaffers*, van bijzondere waarde geweest voor deze scriptie.⁸ Zij richt zich op verenigingen en bewegingen die zich richten op één sociaal probleem, de zogeheten single issues. Deze verenigingen waren een soort voorlopers van de later opgerichte politieke partijen. In haar boek behandelt Janse de grootste single issue-bewegingen in Nederland en hun manier van aandacht vragen voor een onderwerp. De belangrijkste en grootste onderwerpen zijn: drankmisbruik en slavernij. Zij rept in haar boek echter niet over het onderwerp kinderarbeid. De reden is simpel: voor dit probleem is nooit een vereniging opgericht en paste hierom niet binnen het boek. De toenemende aandacht voor problemen in de maatschappij en de balans tussen politiek en publiek weet zij duidelijk te beschrijven. Zo hebben de afschaffers er onder andere aan mee geholpen om de politiek ook over geloof en moraal te laten gaan, ook werd het politieke spectrum uitgebreid en voelden steeds meer burgers zich betrokken bij de politiek.

Literatuur die verder niet mag ontbreken voor dit onderzoek zijn werken over de verschillende hoofdrolspelers in deze scriptie. Deze scriptie is dan ook opgehangen aan deze belangrijke individuen die zich hebben ingezet voor het beperken van kinderarbeid. Allereerst moet worden opgemerkt dat over sommige individuen meer is geschreven dan over anderen. Een voorbeeld hiervan is dat over Jacob Jan Cremer relatief veel is geschreven.⁹ Cremer was een schrijver en voordrager die in heel Nederland bekend was. In 1863 publiceerde hij zijn beroemde brochure *Fabriekskinderen, een bede doch niet om geld*. Deze brochure omvat in eerste instantie een roman over drie fabriekskinderen in Leiden en sluit af met een oproep om de situatie waarin fabriekskinderen in het algemeen werken te veranderen. Het boek *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen, Kinderarbeid*, van C. Smit en K. Korevaart biedt een mooi overzicht van het leven van Cremer en hoe Cremers protest is ontstaan en zich heeft ontwikkeld. Ook bevat dit boek een mooie herdruk van Cremers *Fabriekskinderen, een bede doch niet om geld*. De eerste en bekendste brochure van Cremer waarin hij zich tegen kinderarbeid keert. Over de andere hoofdrolspelers in het protest is beduidend minder geschreven, en voor hen zijn primaire bronnen dan ook belangrijker. Voor de laatste en misschien wel belangrijkste hoofdrolspeler is er weer wat meer literatuur

---

⁷ W. Schenkeveld, *Het kindertwetje van Van Houten* (Hilversum 2003) 81.

⁸ M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

⁹ H. Eijssens, 'Cremer', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (2003); G. Eyssens, 'Het dossier 'Fabriekskinderen' J.J. Cremer', *Jaarboek Letterkundig Museum* 8 (Den Haag 1999) 19-32; A. Ising, 'Levensbericht van Jacob Jan Cremer', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1803-1900* (Leiden 1880); G. Keller, 'Jacob Jan Cremer', *De Gids* 45 (1881) 233; C. Smit, 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', in: C. Smit en K. Korevaart, *Kinderarbeid* (Leiden 2008) 9-46.

beschikbaar, namelijk over Samuel van Houten. Siep Stuurman wijdt in zijn boek *Wacht op onze daden* ongeveer twee hoofdstukken aan Van Houten en is daarmee één van de meest gedetailleerde bronnen die er over Van Houten beschikbaar is.¹⁰ Deze bovenstaande bronnen zullen veelvuldig gebruikt worden in de scriptie zelf, daarom wordt er op dit moment niet verder op ingegaan.

Samenvattend is wat mist in de literatuur dan ook niet een werk dat kinderarbeid in de negentiende eeuw in kaart brengt of een studie die zich richt op de ontwikkeling van protest bewegingen of ontwikkelingen binnen de overheid. Wat wel ontbreekt in de huidige literatuur is een bijdrage over de reacties van de maatschappij en de politiek op de situatie omtrent kinderarbeid, de veranderingen die men voor ogen had en de beweging waardoor de mening over kinderarbeid veranderde. Deze drie aspecten geplaatst in het grote perspectief van de algemene ontwikkelingen in de negentiende eeuw en de vraag waarom deze reacties en de veranderingen zo bijzonder waren, geeft nieuwe inzichten in die nuttig zijn om de politiek sociale geschiedenis van de negentiende eeuw beter in kaart te brengen. In deze scriptie is dan ook een poging om het gat in de literatuur te dichten en biedt daarom nieuwe perspectieven in het bestaande debat omtrent de afschaffing van kinderarbeid. Daarnaast biedt deze scriptie nieuwe inzichten die uitstijgen boven de kwestie zelf, omdat ze inzicht bieden in de rol van de maatschappij in veranderende verhouding ten opzichte van sociale wetgeving.

De vraag die in deze scriptie gaat worden beantwoord, is: “In hoeverre is de Kinderwet uit 1874 in Nederland het product van maatschappelijke druk geweest om sociale misstanden tegen te gaan?”

Allereerst wordt in een inleidend hoofdstuk dieper ingegaan op kinderarbeid in de negentiende eeuw en de ontwikkelingen die plaatsvonden. Daarna wordt de vraag benaderd vanaf twee kanten in twee verschillende delen van deze scriptie. Allereerst wordt er gekeken naar het maatschappelijke debat rond kinderarbeid. Hier worden een aantal prominente groepen en personen die zich uitspreken uitgelicht, bijvoorbeeld: artsen, welgestelde burgers en fabriekseigenaren. Hier is nog niet veel over bekend, dus deze scriptie zie ik dan ook als een ideale gelegenheid om dit debat in zijn geheel in kaart te brengen. In dit hoofdstuk wordt ook de beweging (van protesten) tegen kinderarbeid vergeleken met andere single issue bewegingen, zoals het protest tegen slavernij of drankmisbruik. Wat zijn de overeenkomsten en verschillen? Hoe vallen deze te verklaren?

---

¹⁰ S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse Staat* (Amsterdam 1992).

Het tweede deel zal gaan over de staat. In de negentiende eeuw maakt de staat de transitie door van nachtwakersstaat naar een voorzichtig begin als verzorgingsstaat. In dit tweede deel van deze scriptie wordt aan de hand van politieke debatten in de Tweede Kamer de verschuiving van de positie en vooral de verantwoordelijkheid van de staat onderzocht. Hoe werd er bijvoorbeeld over kinderarbeid in de Kamer gesproken? Werden er bijvoorbeeld prominente figuren uit het vorige hoofdstuk genoemd of geciteerd? Of misschien was er wel een invloed vanuit Engeland merkbaar, waar de wetgeving rond kinderarbeid al van kracht was. Ook wordt in dit hoofdstuk verder ingegaan op de man die de wet door de Kamer heen kreeg, Samuel van Houten. Er wordt gekeken naar wat hij voor een persoon was, wat zijn politieke ambities waren en wat hem nu zo dreef om de Kinderwet tot stand te laten komen.

Materiaal en methode

Deze scriptie is opgebouwd uit twee delen, in het eerste deel wordt ingegaan op de maatschappelijke kant van het debat over kinderarbeid en in het tweede deel wordt gekeken naar de positie van en debatten binnen de overheid over kinderarbeid. Voor het eerste deel zijn verschillende bronnen gebruikt. Allereerst is er gebruik gemaakt van secundaire bronnen. De personen die worden beschreven zijn vrij bekend en over hen allemaal zijn al eerdere werken verschenen, variërend van hele boeken tot een klein artikel. Algemene informatie over de personen en hun biografische geschiedenis is uit deze secundaire bronnen gehaald. De kern van het onderzoek naar de personen is het onderzoek naar hun eigen publicaties. Dit zijn de primaire bronnen die gebruikt zijn voor dit onderzoek. Voor sommige zijn dit boeken die zij geschreven hebben, voor andere zijn dit artikelen in tijdschriften, kranten, of overheidsrapporten. Ook zijn deze primaire bronnen gebruikt om de verschillende soorten protest van de personen met elkaar te vergelijken. Er is bijvoorbeeld gekeken of de verschillende soorten protesten hetzelfde waren, of er verandering zat in de soort van protest en welke soort protest op welke plek aansloeg en als laatste of de personen elkaar beïnvloed hebben met hun vorm van protest.

Krantenartikelen zijn een erg interessante en waardevolle bron. Een aantal van de protesten die de personen uit het eerste hoofdstuk schreven, werd gepubliceerd in kranten en tijdschriften, ook zijn in kranten reacties te vinden op de lezing die Cremer geeft in 1863. Kranten waren een wijdverspreid medium in het midden/einde van de negentiende eeuw. Hierdoor is publicatie in kranten dan ook een teken van meer maatschappelijke draagkracht dan het publiceren van een wetenschappelijke dikke pil. De krantenartikelen zijn in deze thesis als primaire bronnen gebruikt. In eerste instantie als op zichzelf staande werken van de protesterende mensen, waarmee ze inhoudelijk net zo behandeld zijn als gepubliceerde boeken of rapporten. In tweede instantie, als het

gaat om de reacties op de lezing van Cremer, is er niet zozeer gekeken naar wat de auteurs precies vonden van de lezing, maar is het vooral gebruikt als bewijs dat het maatschappelijk debat toenam na de lezing van Cremer. Alle gebruikte krantenartikelen voor deze thesis zijn geraadpleegd op Delpher.nl. Hier staan veel negentiende-eeuwse kranten online en ze zijn ook vrij goed doorzoekbaar.

Voor het tweede deel is vooral veel informatie geraadpleegd omtrent wetgeving en het overleg in de Tweede Kamer. Deze informatie komt uit de database van www.statengeneraaldigitaal.nl. Hier staan alle Handelingen der Staten-Generaal van 1814 tot 1995 online. Om de juiste informatie hiervoor te vinden, is er op trefwoorden gezocht. De belangrijkste trefwoorden waren 'kinderarbeid' in de categorie 1814 tot 1874 en 'kinderen' in combinatie met 'fabrieken' in de categorie 1860 tot 1874. Zeker de laatste zoekterm leverde veel resultaten op (306), waarvan een deel daadwerkelijk over het arbeiden van kinderen in fabrieken ging. Informatie die hieruit kwam is gebruikt om te beschrijven hoe binnen de overheid werd gedacht over kinderarbeid in fabrieken. Informatie die nodig is om te kunnen vergelijken met hoe er in de maatschappij gedacht werd over kinderarbeid in dezelfde periode. Wat ook in dit tweede deel uiteraard een belangrijke rol speelt is informatie over Samuel van Houten en Kinderwet zelf. Over Van Houten is behoorlijk wat secundaire literatuur verschenen, deze is gebruikt om Van Houten in te leiden in deze scriptie. Daarnaast zijn de Handelingen van de Staten-Generaal gebruikt om Van Houten te linken aan protesten uit de maatschappij (personen uit het vorige hoofdstuk). Voor de analyse op de wet, is de wet geraadpleegd. Deze is online geraadpleegd en (vanwege zijn centrale rol) in zijn geheel opgenomen in deze scriptie.

Inleidend hoofdstuk: Ontwikkelingen negentiende eeuw

Kinderarbeid was niet een nieuw verschijnsel in de negentiende eeuw. De eeuwen hiervoor verrichtten kinderen ook al arbeid. Wat wel nieuw was, was de werkplek van kinderen. Waar kinderen in eerdere eeuwen vaak werkten met en bij hun ouders, verschoof dit in de negentiende eeuw naar de fabrieken. Kinderen waren niet langer kleine werknemers van hun ouders, maar in loonarbeid bij een grote onderneming.¹¹ Dit beeld van J.C. Vleggeert moet overigens wel iets genuanceerd worden volgens C. Smit, namelijk dat veel kinderen ook nog altijd bleven werken in kleine bedrijfjes of in niet gemechaniseerde werkplaatsen.¹² Kinderarbeid werd verricht door kinderen uit de onderlaag van de bevolking, deze laag omvatte in de negentiende eeuw ongeveer de helft van de bevolking. Deze mensen hadden een zwaar leven, de gemiddelde dagloner werd niet ouder dan 32 jaar en het inkomen was laag.¹³ Kinderarbeid werd over het algemeen niet gezien als iets slechts. Er werd over het algemeen juist op de voordelen gewezen. Kinderarbeid zou een goed middel zijn om armoede te bestrijden. Kinderen konden op deze manier bijdragen aan het gezinsinkomen en ze leerden op deze manier wat werken inhield. In Leiden gold begin jaren 1840 nog dat arme gezinnen alleen bedeling kregen als hun kinderen (ongeacht de leeftijd) in een fabriek werkten.¹⁴

Hoeveel kinderen er in het begin van de negentiende eeuw precies in loondienst werkten is niet bekend. Er is geen onderzoek naar gedaan en statistieken zijn niet bekend. Wel zijn er enkele voorbeelden te noemen die een aardig beeld schetsen. In een katoendrukkerij in Amsterdam waren bijvoorbeeld van de 59 werknemers er 35 kinderen, meer dan de helft van de werknemers was dus een kind. Van Hilversum is niet bekend hoeveel kinderen er precies in fabrieken werkten, maar er zijn wel voorbeelden te noemen van kinderen die nog geen zes jaar oud waren en zeventien uur achter elkaar in de fabriek moesten werken. Dit soort praktijken zijn bekend uit Leiden en Rotterdam, maar ook Enschede, Maastricht en de Zaanstreek kennen voorbeelden van jonge kinderen die lange dagen moesten werken. Uit Maastricht is bekend dat kinderen tussen zeven en twaalf jaar uit arbeidsgezinnen vier keer vaker overleden dan kinderen uit de hogere klasse.¹⁵

Begin negentiende eeuw zijn er enkele voorbeelden van groepen en individuen die al voorzichtig om aandacht en/of wetgeving rondom kindarbeid begonnen te vragen. Vleggeert noemt als eerste geval de provinciale Commissie van Onderwijs in Overijssel. Deze commissie had in 1834 een verslag uitgebracht waarin zij wezen op de nadelige effecten voor lichaam en geest van

---

¹¹ J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw* (Bussum 1967) 7.

¹² Smit, 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', 20.

¹³ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 19.

¹⁴ Smit, 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', 14.

¹⁵ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 7-12.

jeugdige kinderen die in fabrieken werkten. Of een aantal jaren later, in 1841, toen de secretaris van de stad Zwolle, Gerrit Luttenberg, een boek uitbracht over het armenwezen in Nederland. Hierin pleitte hij voor een wettelijke regeling, vooral omtrent leeftijd, voor het werken van kinderen in fabrieken.¹⁶

Naast deze twee voorbeelden van het voorzichtig aankaarten van problemen rond kinderarbeid, zijn er slechts enkele anderen voorbeelden te noemen. Het waren op zichzelf staande acties, die geen van allen tot een vervolg actie leidden. De meerderheid van de publieke opinie en de overheid was van mening dat het én wel mee viel met de negatieve effecten van kinderarbeid, én dat deze niet opwogen tegen de positieve effecten. Dit is af te leiden uit het feit dat er naast de paar individuen verder geen aandacht werd besteed aan kinderarbeid. Binnen de overheid werd er ook niet over kinderarbeid gesproken en ook in kranten werd er niet over geschreven.¹⁷

Nederland behoorde in de negentiende eeuw niet langer tot de economische voorhoede van Europa, de Gouden en ook de Zilveren eeuw waren verleden tijd. Dit is vooral ook zichtbaar als we kijken naar de industrialisatie. Waar de landen rondom Nederland al vroeg in de negentiende eeuw begonnen met industrialiseren, bleef in Nederland nog lange tijd de landbouw centraal staan en als belangrijkste bron gelden voor de economie. Engeland, Pruisen en België waren al behoorlijk snel een stuk verder in hun industriële ontwikkelingen. Tijdgenoten waren hier niet altijd even positief over. In alle facetten van het politieke spectrum waren critici te vinden van deze snelle en invloedrijke ontwikkeling. Friedrich Engels keert zich bijvoorbeeld fel tegen deze ontwikkelingen en ook Benjamin Disraeli zag Engeland gesplitst worden in arm en rijk. Deze ontwikkeling met de bijbehorende splitsing vreesde Johan Rudolph Thorbecke ook voor Nederland.¹⁸

Wat betreft wetgeving omtrent kinderarbeid was Nederland ook geen koploper in Europa. Al in 1819 werd in het parlement van Engeland een eerste fabriekswet aangenomen. In deze wet stond dat kinderen tussen de 9 en 16 jaar oud niet langer dan 12 uur per dag mochten werken en ook geen nachtwerk mochten doen. Deze wet was niet volledig en werd niet al te strikt nageleefd. Tussen 1819 en 1846 werden er meer wetten ingevoerd die voor een groot deel kinderarbeid steeds verder aan banden legden, waarvan de belangrijkste: de New Poor Law uit 1834. Deze wet stelde parochies verantwoordelijk voor werkhuizen waarin de allerarmsten werk en eten werd geboden. Deze wet zorgde er weliswaar niet voor dat de armoede compleet verdween uit Engeland, maar veel allerarmsten werden wel uit de ergste malaise verheven. Ook werden er fabrieksinspecteurs

---

¹⁶ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 12-14.

¹⁷ Idem, 7-14.

¹⁸ P. de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 82-84.

aangesteld om naleving van de fabriekswetten te controleren. Deze maatregelen hadden effect, steeds meer grote fabrieken ontsloegen kinderen die er werkten.^{19,20}

Ook in andere landen in Europa werden er wetten ingevoerd om kinderarbeid in te perken. In Pruisen, bijvoorbeeld, werd in 1839 de eerste wet ingevoerd om kinderarbeid te reguleren. Deze wet hield in dat kinderen onder de 10 jaar niet in fabrieken mochten werken.²¹ Oostenrijk volgde in 1850 met een wet die hetzelfde verbod.²² Frankrijk voerde in 1841 een wet in die inhield dat kinderen onder de 8 jaar niet in fabrieken mochten werken.²³

In Nederland kwam de eerste Kinderwet pas in 1874 tot stand, hiermee behoorde Nederland tot één van de laatste landen in Europa die wettelijk optrad tegen kinderarbeid. Dit is mede te verklaren omdat in Nederland pas laat de industrialisatie opgang kwam en daarmee kinderarbeid pas later dan in de meeste landen van Europa als een groot probleem werd gezien. Deze theorie gaat echter niet helemaal op, in België bijvoorbeeld was tot in 1885 nog altijd geen wettelijke regeling voor kinderarbeid ingevoerd, terwijl hier de industrialisatie al veel eerder opgang gekomen was.²⁴ Zoals al eerder gezegd: Nederland was geen koploper te noemen. Zowel aangaande de opkomst van de industrialisatie als het wettelijk inperken van kinderarbeid behoorde Nederland tot de achterhoede van Europa.

---

¹⁹ R. Hessen 'De gevolgen van de industriële revolutie voor vrouwen en kinderen', in: A. Rand, *Kapitalisme, het onbegrepen ideaal* (Hoenderloo 2003) [<https://meervrijheid.nl/?pagina=607>].

²⁰ G.M. Bos, *Mr. S. Van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Purmerend 1952) 62-63.

²¹ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 12.

²² Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie*, 6e deel (1870) 454.

²³ Bos, *Mr S. van Houten*, 62-63.

²⁴ *Ibidem*.

Deel 1: Roering in de maatschappij

Vanaf de jaren 1860 van de negentiende eeuw gingen er stemmen op tegen kinderarbeid. Eerst waren het enkelingen die opriepen tot verandering, maar in loop van de jaren 1870 nam het protest grotere vormen aan en werd er in de maatschappij zelf over gediscussieerd. In dit hoofdstuk worden de prominente figuren uit de beginjaren in het debat uitgelicht. Zij lieten van zich horen toen nog niemand anders dat deed en hebben elk op hun eigen manier een invloedrijke rol gespeeld.

Dit hoofdstuk is ingedeeld in drie paragrafen. Allereerst gaat de aandacht uit naar het opkomen van de protesten. Hierin worden individuen behandeld die als de pioniers te zien zijn. Er wordt ingegaan op wie zij zijn als persoon en er wordt gekeken naar de eerste artikelen die zij schreven over kinderarbeid. Voor de tweede paragraaf wordt een sprongetje in de tijd gemaakt naar het jaar 1863. In dat jaar is een kanteling te zien: de enkele roepstemmen veranderen in een maatschappij breed gedragen onderwerp. In deze paragraaf wordt duidelijk waardoor kantelpunt precies werd veroorzaakt en hoe dit verliep. In de laatste paragraaf kijken we naar die toename van het debat die na het kantelpunt plaats vond. Hier is ook te zien dat meer groepen zich in het debat mengde of overgingen tot een bepaalde actie.

1.1 Het begin

In het jaar 1859 beginnen de eerste stemmen op te komen tegen de toen geldende situatie omtrent kinderarbeid. Natuurlijk, er waren pioniers die al jaren eerder zich verzet hadden tegen 'het probleem' kinderarbeid en al in de jaren 30 van de negentiende eeuw van zich liet horen. Vooral in de provincie Overijssel was de kritiek aanwezig, omdat daar sprake was van een bloeiende katoennijverheid. Uiteraard was hiervan het gevolg dat er hier relatief veel kinderen werkten. Kinderen waren immers uitstekend geschikt voor simpel werk. Daarnaast waren er in de negentiende eeuw ook al academici die zich tegen de wantoestanden bij kinderarbeid keerden, een voorbeeld hiervan is de Leidse hoogleraar G. Wittewael. Verder besteedde de overheid al enige aandacht aan kinderarbeid, in hun geval in de vorm van rapporten en verslagen. Deze rapporten en verslagen werden opgemaakt, ontvangen en vervolgens werd hier niets praktisch mee gedaan. Dit alles was een continu proces in de zin dat de hoeveelheid kritiek niet toenam of afnam en dat er geen actie plaatsvond. Vanaf 1859 verandert dit en is er geen sprake meer van een continu proces.²⁵

Er is dus voor gekozen om de periode van het eerste protest te laten beginnen in 1859. Dit is een logische keuze omdat in 1859 een viertal personen voor het eerst in het openbaar van zich liet

---

²⁵ Zie: N.W. Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid in Nederland', Economisch-Historisch Jaarboek iv (1918).

horen en omdat deze personen later zouden uitgroeien tot bekende en invloedrijke tegenstanders van kinderarbeid. Na dit jaar en hun eerste stappen bleven zij doorgaan met hun acties en het aandacht vragen ervan. 1859 is dus niet alleen het jaar waarin een aantal bekende personen begon met actie te ondernemen, het is ook het jaar vanaf waar de actie blijvend was. Van 1859 tot 1874 is er een toename te zien in opiniestukken, wetenschappelijke werken, brieven en onderzoekscommissies tegen kinderarbeid. Er is dus sprake van een constante actie, doordat deze mannen vanaf 1859 bleven publiceren en druk uitoefenen en het niet langer zo was dat er alleen aandacht werd gevraagd op incidentele basis zonder gevolgen. Deze continuïteit zal later in het hoofdstuk verder verduidelijkt worden.

Deze constante actie wordt geschetst aan de hand van vier hoofdpersonen die alle vier in 1859 een eerste publiekelijke stap zetten in hun protest. Dit zijn De Vries Robbé, Zaalberg, Le Poole en Coronel. Zij waren alle vier actief in een andere sector van de maatschappij en benaderden het probleem wat zij zagen rond kinderarbeid alle vier vanuit een andere invalshoek. Toch hebben zij alle vier iets in gemeenschap, namelijk: zij besloten alle vier in hetzelfde jaar om aandacht te vragen voor hetzelfde probleem.

1.1.1 Le Poole

Samuel Le Poole was de eerste persoon die zijn verzet tegen kinderarbeid in het publieke debat voerde en de maatschappij aansprak. Hij richtte zich tot een breder publiek, door opiniestukken te schrijven in tijdschriften. Hij richtte zich niet tot één minister, of de overheid, hij richtte zich tot de gehele maatschappij. Daarmee paste hij in een nieuwe ontwikkeling waarin maatschappelijk betrokken personen elkaar aanspraken via publieke opinie en zo de meningen van elkaar probeerden te beïnvloeden.

Samuel Le Poole (1834-1891) was geboren en getogen in Leiden en behaalde in 1857 zijn diploma in Rechten. Na het behalen van zijn diploma zou hij de familiefabriek gaan leiden, in navolging van zijn vader. Om zich op deze toekomst goed voor te bereiden vertrok hij naar Engeland. In Engeland kwam Le Poole voor het eerst van zijn leven in aanraking met wetgeving aangaande kinderarbeid. (Daar waren namelijk al wel wetten omtrent fabrieksarbeid, iets wat in Nederland nog niet bestond.) Hij raakte hier zo van gecharmeerd dat hij deze wetgeving ook graag in Nederland terug wilde zien. Volgens hem was een dergelijke wetgeving namelijk zowel in voordeel van de arbeiders, als in voordeel van de fabrikanten. Terug in Nederland bleef hij dezelfde ideeën houden en besloot hij zich in te gaan zetten om dergelijke wetgeving van de grond te krijgen. Le Poole is wat dat betreft in een internationale context te plaatsen, hij was beïnvloed door de gebeurtenissen en het

debat in Engeland.²⁶ Hij was niet de enige die over landsgrenzen heen keek, een al eerder genoemde De Vries Robbé had zich in zijn verslag aan de overheid ook laten inspireren door de wetgeving in Engeland. Een verschil echter is dat Le Poole direct geïnspireerd is door de Engelse wetgeving. Na zijn reis naar Engeland begon hij met schrijven over de slechte situatie in Nederland en dat hier verandering in moest komen.

Zijn eerste opiniestuk schreef hij in 1859 toen hij slechts 25 jaar oud was. Hij schreef dit in de vorm van een brief, met de titel: Iets over het arbeiden van Kinderen in de Fabrieken. Het stuk is in de betogende vorm geschreven en stevig onderbouwd. Deze brief kent twee versies en laat Le Poole publiceren in *De Economist* en in de *Leidsche Courant*.²⁷ In het stuk in *De Economist* gaat hij vooral in op de lange werkdagen van kinderen in de fabrieken, en uiteraard verzet hij zich hiertegen. Le Poole vindt het verder vreemd dat er in Nederland niet veel actie wordt ondernomen tegen kinderarbeid: “Dat er in ons land nog zoo weinig gelet wordt op en bijna niets gedaan is voor de kinderen die in de fabrieken arbeiden, (*) kan te meer verwondering wekken, daar er hier ontegenzeggelijk veel goeds tot stand komt ter bevordering der zedelijke verstandelijke ontwikkeling der kinderen die tot de lage volksklassen behooren.”²⁸ Bij het sterretje nuanceert Le Poole zijn stelling enigszins: “Op dezen regel zijn natuurlijk wel eenige uitzonderingen.” Dat laat niet weg, dat het gros volgens hem passief blijft als het aankomt op het lot van kinderen die in fabrieken werken. Ook benadrukt Le Poole al in het begin van zijn opiniestuk dat veel landen om Nederland heen al wettelijke regelingen hebben omtrent kinderarbeid. Hij noemt Frankrijk, Engeland, Pruisen, allen hebben zij al wetgeving ingevoerd, en toch in Nederland was hier geen sprake van.²⁹

Le Poole richtte zijn betoog in de *Leydse Courant* tot een drietal categorieën: ouders, fabrikanten en publiek. Volgens hem waren al deze drie de partijen schuldig aan het in standhouden van kinderarbeid. Niet dat Le Poole voor complete afschaffing van kinderarbeid was, hij was het meest gecharmeerd van het halftime-stelsel zoals hij dat in Engeland had gezien. Daarnaast zou hij zichzelf in latere jaren profileren als antirevolutionair (een voorbode voor de schoolstrijd).³⁰

Allereerst dus de ouders; waarvan “Sommige helaas! door nood gedrongen, andere door onmenselijke hiertoe aangezet, zien in hunne kinderen een middel van bestaan.”³¹ Daarnaast zagen veel ouders niet in waarom hun kinderen onderwijs zouden moeten genieten, en zagen het

---

²⁶ C. Smit, ‘Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840 – 1914’, *Leidschrift*, 20:2 (2005) 73-91: 77.

²⁷ Hoewel beide stukken die Le Poole heeft gepubliceerd ‘Iets over het arbeiden van Kinderen in de Fabrieken’ heten, is de inhoud verschillend. Om te weten naar welk van de twee artikelen wordt verwezen is in de verkorte voetnoten ook de plaats van verschijning meegenomen.

²⁸ S. Le Poole, ‘Iets over het arbeiden van Kinderen in de Fabrieken’, in *De Economist*, 1859 (8.1) 152-156: 154.

²⁹ Le Poole, ‘Iets over het arbeiden’, in *Leydse Courant*, 21 oktober 1859, 3.

³⁰ Smit, ‘Leidse kinderen’, 81.

³¹ Le Poole, ‘Iets over het arbeiden’, in *Leydse Courant*, 3.

naar schoolgaan van kinderen dan ook niet als een beter alternatief voor fabrieksarbeid. Le Poole was hier fel tegen. Volgens hem was er wel degelijk nut in het onderwijzen van kinderen, en zouden kinderen niet als middel van bestaan gebruikt moeten worden, maar in ze geïnvesteerd moeten worden.

De tweede groep die Le Poole aanspreekt in zijn brief is de groep bestaand uit de fabriekseigenaren. De fabriekseigenaren hebben volgens hem nog meer schuld aan het in standhouden van kinderarbeid dan ouders. Zij zijn immers de baas in de fabriek en kunnen regels invoeren en veranderen, maar volgens Le Poole voelen de meeste fabriekseigenaren hier niet veel voor “ [...] maar de meesten denken er zelf niet aan om, in het belang der kinderen het geringste te beproeven.”³² Le Poole roept fabriekseigenaren niet op om geen kinderen meer in dienst te nemen of direct alle kinderen te ontslaan. Wel pleit hij voor betere omstandigheden, iets waar ouders niets aan kunnen doen, maar fabriekseigenaren wel. Zo stelt Le Poole voor om kinderen naar school te laten sturen door fabriekseigenaren, op deze wijze krijgen fabriekseigenaren ook “meer gehoorzame en minder onzedelijke kinderen”. Dit is niet alleen goed voor het kind, maar ook voor de fabrieken. Iets anders wat fabriekseigenaren volgens hem zouden kunnen veranderen is het niet meer laten overwerken van kinderen. Volgens Le Poole werken vermoeide mensen langzamer en minder nauwkeurig dan frisse en uitgeruste mensen.

De derde partij waar Le Poole zich aan richt is ‘het publiek’. Het publiek heeft misschien niet direct invloed op de arbeid van fabriekskinderen, maar zij kunnen door hun stem te laten horen, wel druk uitoefenen op de situatie. In de huidige situatie, van 1859, toonde het publiek geen enkele sympathie jegens fabriekskinderen volgens Le Poole “Wordt daarbij eenige sympathie voor die kinderen gevonden? Neen. ‘t Zijn fabrieks-kinderen’ denkt de een. ‘t Is maar v..’ roept soms de ander.”³³ Het publiek zou deze mening moeten veranderen, volgens Le Poole. Alleen daardoor zou er genoeg druk ontstaan om waarin andere partijen iets zouden gaan veranderen aan de huidige situatie.³⁴

Na deze eerst publicatie volgden al snel meerdere stukken. De meeste stukken verschenen in hetzelfde tijdschrift als dat van de eerste stukken, namelijk *De Economist*.³⁵ De stukken waren eerst vooral gericht aan de fabriekseigenaren. Le Poole probeerde op hen in te praten en hen ter verantwoording te roepen. Zij hadden de macht in handen om de situatie te veranderen in de fabrieken waren zij immers de baas waren. Hierin was hij anders dan de meeste van zijn tijdgenoten, die zich alleen tot de overheid richtten. Le Poole zag het probleem rond kinderarbeid in eerste

---

³² Le Poole, ‘iets over het arbeiden’, in *Leydse Courant*, 3.

³³ Ibidem.

³⁴ Idem.

³⁵ Smit, ‘Leidse kinderen’, 77.

instantie als een maatschappelijk probleem, wat in de maatschappij opgelost kon worden. Hij streefde naar erkenning van het probleem en actie in de samenleving, in plaats van dat hij het probleem en de oplossing louter als iets politieks zag.

De echte actie verwachtte Le Pool van de fabriekseigenaren. Zij zouden het meest bij machte zijn om iets te veranderen aan de situatie. Toen bleek dat zijn streven om fabriekseigenaren te overtuigen geen effect had, veranderde er iets in het denken van Le Poole. In zijn later verschenen stukken richtte Le Poole zich juist tot de overheid, in de hoop dat hij hen wel kon overtuigen dat zij iets moeten veranderen. Dit was de vierde en laatste groep die hij besloot aan te spreken.³⁶ Er zijn geen bronnen te vinden waaruit blijkt dat de overheid actief aan de gang is gegaan met de stukken van Le Poole, ze hebben de Kamer nooit gehaald.

Le Poole was dus anders dan de andere aandachtvragers doordat hij zich in eerste instantie niet direct tot de politiek richtte. Individuele politici zullen ongetwijfeld zijn stukken wel onder ogen gehad hebben, immers *De Economist* werd ook gelezen door politici. Later in dit deel van de scriptie gaan we zien dat de techniek van Le Poole om zich zowel op de overheid als op de maatschappij te richten overgenomen werd door Jacob Jan Cremer. Hij richtte zich met zijn brochure tot de maatschappij en de overheid tegelijk. Mede door zijn bekendheid wist Cremer de maatschappij te beroeren en actie te weeg te brengen. Ook voor Cremer gold dat hij bij de staat geen direct effect had, hoewel hij al wel meer invloed had dan Le Poole. Ook voor de maatschappij gold dat Le Poole weliswaar niet dezelfde grote actie te weg had gebracht als Cremer, maar hij had het lezende publiek wel als één van de eerste en één van de weinige kennis laten maken met de problemen rond kinderarbeid. Hij publiceerde een groot aantal stukken vrij kort na elkaar, met titels als: 'Fabriek en school' (1859); 'Pogingen voor een goede zaak' (1860); 'Een krachtig bewijs' (1864); 'Het vierde rapport van de commissie voor het arbeiden van kinderen in Engeland' (1866).³⁷

1.1.2 Zaalberg

Herman Zaalberg (1812-1884) was een man uit de Leidse elite en had ervaring opgedaan als fabriekseigenaar.³⁸ Hij was de zoon van een fabriekseigenaar die een wollendekens-fabriek had en toen zijn vader in 1849 overleed nam Zaalberg, samen met een broer, de fabriek over. Deze samenwerking duurde echter niet lang, al in 1854 liet Zaalberg zichzelf uit de fabriek kopen.

---

³⁶ I. Moerman, 'De familie Le Poole', in *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1996), 66-87: 87.

³⁷ Zie: I. Moerman, 'De familie Le Poole', 87.

³⁸ C. Smit, 'Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid', in *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1994) 48-71: 74.

Zaalberg werd uitgekocht omdat hij en zijn broer wat betreft bepaalde punten niet langer op één lijn zaten, Zaalberg had namelijk een erg grote belangstelling voor sociale vraagstukken. Daarnaast had hij uitgesproken ideeën over hoe fabriekseigenaren om moesten gaan met fabrieksarbeiders. Deze ideeën kwamen niet overeen met de ideeën van zijn broer, dit maakte verder samenwerken onmogelijk en resulteerde in het feit dat zijn broer alleen verder ging met de fabriek. Hierna begon Zaalberg als koopman te werken, de rest van zijn tijd vulde hij met verschillende functies bij organisaties. De belangrijkste functies voor dit verhaal, namelijk voor zijn strijd tegen kinderarbeid waren: zijn functie als diaken bij de Nederlandsch Hervormde Gemeente (NHG) en zijn functie als lid van de Algemene Vergadering van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid (NMN).

In 1859 ondernam Zaalberg voor het eerst openlijk actie tegen kinderarbeid. Dit deed hij op twee verschillende manieren. Allereest bij de NHG, waar hij diaken was.³⁹ Hij was dertien jaar lid van de diaconie en had hier al meermalen aandacht gevestigd op het armenwezen.⁴⁰ Tijdens één van de vergaderingen nodigden alle diakenen samen, waaronder dus ook Zaalberg, de vertegenwoordigers van de Leidse Maatschappij van Weldadigheid en de vertegenwoordigers van verschillende Leidse armenbesturen uit om met z'n allen te praten over het arbeiden van kinderen in fabrieken en de problemen die daarbij worden gesignaleerd.⁴¹ Tijdens deze vergadering hield Zaalberg een verhaal en verwees naar het eerder genoemde artikel van Le Poole uit de *Economist*.⁴²

Zaalberg en Le Poole kende elkaar, beide behoorden zij tot de elite van Leiden. Er valt niet duidelijk te stellen of zij ook vrienden waren, of veel privé contact hadden. Wel valt te stellen dat zij elkaar tegen zijn gekomen, en zoals hierboven genoemd, dat in ieder geval Zaalberg de werken van Le Poole las en naar dit werk verwees. Zij werkte ook samen in een onderzoekscommissie namens alle verenigde armenbesturen van Leiden, Zaalberg was actief lid van deze commissie en Le Poole zorgde voor ondersteuning.⁴³

Na de eerder genoemde vergadering over het arbeiden van kinderen in fabrieken en de problemen die daarbij worden gesignaleerd, kwam niet een concreet vervolg of een concrete verandering van de situatie uit naar voren.⁴⁴ Echter, het feit dat deze partijen voor het eerst met elkaar om de tafel zaten om over dit onderwerp te praten, is zeker bijzonder te noemen.

In hetzelfde jaar onderneemt Zaalberg zijn tweede actie, in dit geval niet bij de NGH, maar bij de andere vergadering waar hij lid van was, namelijk de NMN. Hij zette kinderarbeid hier, zelfstandig,

---

³⁹ S. Zuurbiet,, 'Wie was ... Hermanus Zaalberg' in *Jaarboek Oud Castricum*, 1 november 1982, 21-26: 21.

⁴⁰ RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN AAN VAN HEEMSTRA (7 oktober 1860) in: Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis', 36.

⁴¹ Zuurbiet,, 'Wie was', 21.

⁴² GAL, Archief van de Hervormde Diaconie, *Notulen*, 24 oktober 1859.

⁴³ C. Smit, 'Actie of onderzoek?', 69.

⁴⁴ Zuurbiet,, 'Wie was', 21.

op de agenda van de vergadering. Na de bespreking stelde de NMN een commissie samen om onderzoek te doen, waarvan Zaalberg de secretaris en rapporteur werd.⁴⁵ De commissie bestond uit Leidenaren en had als doel “om middelen te beramen dat kinderen beneden de 14 jaren niet zoo vroeg naar de fabrieken worden gezonden en indien zij arbeiden, dat zulks geen 12 of 15 uren daags gescheide”.⁴⁶ Zaalberg verzette veel werk binnen deze commissie en de meeste taken werden in praktijk ook door hem verricht.⁴⁷

Een jaar later, in 1860, bracht de commissie een verslag uit wat voornamelijk uit feiten bestond die de misstanden belichtten.⁴⁸ Dit verslag bevatte een paar treffende feiten, waaronder bijvoorbeeld dat in Leiden 8% van de kinderen onder de dertien jaar werkzaam was in fabrieken of in ambachten. Ook bleek dat veel dienstplichtigen werden afgekeurd omdat ze niet voldeden aan de eisen, vermoedelijk is dit te linken aan de slechte hygiëne en omstandigheden waarin zij als kinderen waren groot geworden. De commissie komt aan het einde van het verslag tot een conclusie: er moest een minimumleeftijd worden ingesteld voor arbeiders, werken mocht pas vanaf veertien jaar. Ook moest er een maximum worden gesteld aan het aantal arbeidsuren. Bovendien moest er een schooldwang komen voor bedeeden. De overheid zou dit moeten vastleggen en ervoor zorgen dat dit ging gebeuren.⁴⁹ Volgens de commissie waren de fabriekseigenaren niet degene die verantwoordelijk waren voor het feit dat er jonge kinderen in hun fabrieken werkten. Volgens de commissie lag die verantwoordelijkheid, en daarmee ook de schuld, voor het grootste gedeelte bij de ouders. Zij waren immers degene die hen kinderen naar de fabrieken zenden. Op de algemene vergadering van de NMN in Arnhem besloot de maatschappij unaniem om een verzoek in te dienen bij de regering om verordeningen op te stellen op het werken van kinderen in fabrieken.⁵⁰

Het verslag had geen direct resultaat. De regering ontving het verslag en de bijgaande voorstellen wel, maar legde dit naast zich neer. Zij ondernamen geen actie. De fabriekseigenaren ondernamen ook geen actie, maar dat werd in dit verslag ook niet van hen verwacht. De laatste groep, de ouders, veranderden ook niets aan wat zij deden en blijven kinderen naar de fabrieken sturen.⁵¹

Na het uitbrengen van dit rapport bleef het even stil van de kant van Zaalberg. Er zijn van hem geen verslagen of andere geschreven stukken te vinden. Ook zijn er geen opmerkelijke notulen

---

⁴⁵ RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN, 36.

⁴⁶ Anoniem, Bijblad, De Economist 1860, 332.

⁴⁷ Zuurbiet, 'Wie was', 21.

⁴⁸ Anoniem, Bijblad, De Economist 1860, 332.

⁴⁹ I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* (Den Haag 1920) 233.

⁵⁰ RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN, 36.

⁵¹ Zuurbiet, 'Wie was', 22.

van vergaderingen te vinden. De eerste keer dat we hem weer tegen zullen komen, is vlak na het kantelpunt in 1863.

1.1.3 De Vries Robbé

Zaalberg was niet de enige die in 1859 begon met zijn 'carrière' in strijd tegen kinderarbeid. Ook de Vries Robbé begon ook in datzelfde jaar met het ondernemen van concrete actie. Deze man was een stoomketel inspecteur, die de eerste jaren van zijn carrière niet iets bijzonders had met kinderen. Arnoldus Abraham Cornelis de Vries Robbé (1814-1881) was geboren en getogen in Den Haag. Hij ging op zijn achttiende aan het werk bij de machinefabriek op Fijenoord. In 1840 werd De Vries Robbé benoemd tot hoofd werkplaats Hollandsche Spoorwegmaatschappij in Haarlem. Negen jaar later begon hij met het inspecteren van stoomketels. Dit werk kostte steeds meer tijd, zoveel dat hij in 1853 dit als een voltijdsbaan aannam. In deze tijd verhuisde hij ook naar Ede. Op 24 mei 1855 werd hij bij Koninklijk Besluit benoemd tot ingenieur eerste klasse van het stoomwezen, en op 17 maart 1876 werd hij zelfs hoofdingenieur.⁵²

Als ingenieur 1^e klasse van het stoomwezen kwam hij in veel verschillende fabrieken. In de eerste plaats natuurlijk voor de stoommachines en het controleren hiervan, maar er was iets wat hem, naast de stoomketels, daar nog meer opviel. In de fabrieken zag hij voor het eerst echte kinderarbeid. Hij zal ongetwijfeld al langer hebben geweten dat kinderarbeid bestond, kinderarbeid was niet iets vreemds in deze tijd.⁵³ Maar net als voor De Vries Robbé was kinderarbeid voor de meeste burgers iets onzichtbaars waar ze niet rechtsreeks mee geconfronteerd werden. De Vries Robbé werd er dus vanaf 1855 wel mee geconfronteerd en dat heeft hem aan het denken moeten zetten, want vier jaar na zijn benoeming tot ingenieur eerste klasse van het stoomwezen nam hij een eerste stap in zijn strijd voor betere omstandigheden voor kinderen die in fabrieken werkten.⁵⁴

In het jaar 1859 ondernam hij zijn eerste actie tegen kinderarbeid. Hij diende een verzoek in bij de Minister van Binnenlandse Zaken om onderzoek te doen naar het optreden tegen kinderarbeid in het buitenland. De minister ging hiermee akkoord en De Vries Robbé kreeg inzicht in de verslagen. De Vries Robbé ging na het ontvangen van de verslagen direct over tot actie. Een jaar later had hij door middel van de stukken die hij van de Minister had gekregen een verslag gemaakt waarin hij concrete maatregelen behandelde om de misstanden in de fabrieken tegen te gaan. Deze had hij

---

⁵² H.W. Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI. Techniek en samenleving* (Zutphen 1995) 214-215; P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 6* (Leiden 1924) 1194-1196.

⁵³ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 6.

⁵⁴ Lintsen, *Geschiedenis van de techniek*, 214.

voornamelijk op wetgeving uit buitenland gebaseerd. Verplicht onderwijs is voor hem het meest noodzakelijk om per wet vast te stellen.

In zijn verslag gaat De Vries Robbé ten eerste in op de misstanden in Leiden.⁵⁵ De stad Leiden was een geliefde casus, niet alleen bij De Vries Robbé. Leiden was namelijk een stad met een behoorlijke industrie, hier hing de ontwikkeling van kinderarbeid dan ook nauw samen met de opkomst van de industrie. Rond 1850 was zeven procent van alle fabrieksarbeiders jonger dan 10 jaar en zeker een kwart van de arbeiders was jonger dan veertien jaar.⁵⁶

De Vries Robbé observeerde dus de situatie in Leiden en constateerde voor zichzelf dat hier een flink aantal misstanden zouden plaatsvinden, zoals: te jonge kinderen aan het werk, te veel werkuren, verwaarlozing van de zondagsrust, schoolverzuim, te veel drankmisbruik en jongens en meisjes door elkaar heen. De Vries Robbé schrikt er ook niet voor terug om bovenstaande misstanden te verbinden met vroege sterfte: "Het gevolg daarvan is dan ook, dat veele van die kleinen op vroegen leeftijd sterven of geen hoogen ouderdom bereiken; de overige worden zoowel naar ziel als naar ligchaam slecht ontwikkelde menschen, welke zelden een ouderdom van 50 jaren bereiken."⁵⁷ De toestand in sommige andere steden was wat beter. Een voorbeeld hiervan was de stad Tilburg, waar de katholieke kerk de ouders verplicht had gesteld om kinderen tot elf jaar naar school te sturen. Maar in de meeste industriesteden was de situatie grofweg vergelijkbaar met de situatie in Leiden. Na de schets van de omstandigheden in Nederlandse steden, aan de hand van de casus van Leiden, ging De Vries Robbé in op de wetgeving die sommige andere landen al hadden ingevoerd. Aan de hand van de wetgeving van andere landen deed hij een voorstel tot wetgeving.

Het voorstel wat hij deed was tamelijk mild: kinderen onder de negen jaar mochten pas in fabrieken werken na een soort medische keuring, en tot hun twaalfde mochten ze niet meer dan 6 of 7 uur werken, daarnaast moesten ze drie uur naar school gaan, of drie dagen van maximaal 10,5 uur in de week werken en dan drie dagen naar school gaan. De Vries Robbé stelde daarnaast nog vier andere punten voor als wetgeving: kinderen van dertien tot zestien jaar en vrouwen in het algemeen slechts 10 à 10,5 uur in de week te laten werken, gebouwen goed te ventileren en schoon te houden, kinderen onder de zestien jaar en vrouwen niet 's nachts of op zondag te laten werken en jongens en meisjes afzonderlijk van elkaar laten werken.

De Vries Robbé liet het niet alleen bij een wetsvoorstel, ook over de uitvoering had hij goed nagedacht. Hij stelde een duidelijke overgangsbepaling op, hierin gaf hij handvatten tot het houden van toezicht en een strafbepaling. In zijn afsluiting zorgde hij ervoor dat het voorstel nog concreter

---

⁵⁵ RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN, 27-35.

⁵⁶ Smit, 'J.J. Cremer', 21.

⁵⁷ RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN, 29.

werd. Hij stelde voor een persoon van toezicht aan te stellen.⁵⁸ Als persoon van toezicht kwam volgens hem niemand beter tot zijn recht dan de heer Zaalberg. Deze persoon is zojuist uitgebreid behandeld, maar dan met zijn eigen strijd tegen de slechte werkomstandigheden van kinderen in fabrieken. Dit werk was bekend bij De Vries Robbé, en dat was dan ook de reden dat hij Zaalberg aandroeg, “[..] Ik Uwe Exc. Geen beter persoon zoude kunnen aanwijzen als den heer H. Zaalberg, thans grossier in manufacturen in Leiden, [...] nog onlangs rapporteur was van een de Commissie van de Maatschappij van Nijverheid betrekkelijk de toestand der kinderen in de fabryken [...]”⁵⁹

Eén van de hoofdpunten van het verslag was (het tegengaan van) drankmisbruik. Dat dit zo belangrijk voor De Vries Robbé was, is simpel te verklaren: hij was getrouwd met Adriana Martina Egeling. Zij was de kleindochter van een vooraanstaand aanhanger van de Réveil-beweging, namelijk ds. Lucas Egeling en dochter van dr. Willem Egeling de oprichter van De Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van sterken drank.⁶⁰ De Vries Robbé heeft een deel van de standpunten overgenomen van zijn schoonfamilie, gezien de strijd tegen drankmisbruik een prominente rol inneemt in zijn werken.

De Réveil-beweging kan worden gezien als een religieuze opwekkingsbeweging binnen het protestants christendom. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde zij zich tot een gevestigde beweging. Bijzonder aan deze beweging is, dat deze vooral bestond uit vooraanstaande burgers die zich bekommerden om de lagere lagen van de samenleving. De hoofdonderwerpen waar ze zich mee bezighielden was de afschaffing van prostitutie en de afschaffing van drankmisbruik.⁶¹

De vereniging van de schoonvader van De Vries Robbé, Willem Egeling, richtte zich specifiek op de afschaffing van sterke drank. Dit was niet het eerste moment dat er kritiek werd geuit tegen drankmisbruik, al eerder was er publiek debat en waren er lokale initiatieven geweest. Maar de NVASD was de eerste nationale beweging die tegen drankmisbruik streed. Het tot stand komen van deze vereniging was nog spannend, het was de vraag of de koning de vereniging wel zou erkennen. Traditioneel lag het in de lijn der verwachting dat de koning dat niet zou doen en dat de vereniging geen bestaansrecht zou hebben. Maar in 1842 werd er ook al naar de internationale ontwikkelingen gekeken, en zagen verschillende leden van de NVASD tekenen dat de vereniging toch wel kans op overleven zou krijgen. In Noord-Amerika en Engeland waren er verschillende verenigingen oprecht zonder erkenning of medewerking van de nationale overheid, en deze verenigingen bleken

---

⁵⁸ RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN, 27-35.

⁵⁹ Ibidem, 36.

⁶⁰ Lintsen, *Geschiedenis van de techniek*, 214.

⁶¹ H. Paul, 'Slotbeschouwing: het internationale evangelialisme in de vroege negentiende eeuw' in: F. van Lieburg (red.). *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 281-231: 281.

levensvatbaar te zijn. De intentie van de vereniging was niet dat de regering wetten zou initiëren om drankgebruik tegen te gaan, maar dat mensen zelf vrijwillig afstand zouden doen van (sterke) drank.⁶²

Egeling echter vond dat er zowel actie van de burgers als actie van de overheid werd vereist. De vereniging moest burgers overtuigen door middel van onder andere bijeenkomsten en de regering moest onder andere straffen leggen op dronkenschap en het aantal plekken waar drank werd verkocht verminderen. Hier schreef Egeling zelfs een brochure over.⁶³ Het is dan ook niet raar dat De Vries Robbé, ondanks dat hij zijn protest meer richtte tegen de misstanden omtrent kinderarbeid, hij zeker ook tegen drankmisbruik was en dit publiekelijk liet doorklinken.

Een ander schoonfamilied genaamd Cornelis Hendrik Stork, in de familie sinds 1868, was zelf advocaat en procureur. Hij had echter twee broers die een katoenweverij en een machine fabriek hadden opgericht. In deze fabrieken waren de arbeidsomstandigheden voor kinderen een stuk beter dan in de meeste fabrieken in Nederland. Dit zag De Vries Robbé ook, zelfs al in 1860, nog voordat Stork familie van hem werd. Hij zag het als een positief voorbeeld van beleidsvoering.⁶⁴

Zijn schoonfamilie en hun afkeer van sterke drank hebben De Vries Robbé zeker beïnvloed in zijn denken en kijk op de wereld. Zijn protesten komen pas opgang nadat hij getrouwd was en daarmee familie werd van zijn schoonfamilie. Wat hij als ingenieur aantrof in de fabrieken zal er ongetwijfeld voor hebben gezorgd dat hij zijn prioriteiten anders stelde dan zijn schoonfamilie, maar zijn schoonfamilie zal waarschijnlijk al voor een deel zijn ogen hebben geopend voor het leed van de fabrieksarbeiders.

Voor dit wettelijke regelen was hij een groot voorstander van het *halftime*-stelsel, zoals dat in Engeland van kracht was. Volgens dit stelsel moesten kinderen onder de dertien jaar, maximaal zes uur werken en zes uur naar school. Volgens De Vries Robbé was dit een ideale oplossing voor alle partijen; een compromis waar iedereen tevreden mee kon zijn. Zowel voor de kinderen, als voor de fabriekseigenaren, alsook voor de overheid. De minister reageerde op dit voorstel van De Vries Robbé. De minister besloot echter niet een wetsvoorstel te schrijven, maar een algemeen onderzoek in te stellen. Van dat onderzoek kwam niets terecht. Toen een paar jaar later in 1862 een nieuw kabinet aantrad, Thorbecke II, was de stelling van het nieuwe kabinet snel duidelijk; wetgeving en regulering omtrent kinderarbeid stond niet op de agenda en zou er ook niet opkomen.⁶⁵

De Vries Robbé had een duidelijk politieke aanpak, hij schreef niet in kranten of tijdschriften, publiceerde geen boeken en hield geen lezingen in volle zalen. Hij hield politiek en maatschappij in

---

⁶² Janse, *De afschaffers*, 46-48.

⁶³ W. Egeling, *Middelen ter beteugeling van het misbruik van sterken drank* (Haarlem 1842).

⁶⁴ Lintsen, *Geschiedenis van de techniek*, 215.

⁶⁵ Smit, 'J.J. Cremer', 26-28.

dat opzicht gescheiden. Hij vond kinderarbeid een politieke zaak, en richtte zich daarom ook alleen op de politiek. Hij deed zijn verzoek om inzage bij de politiek, hij diende zijn verslag in bij de politiek, hij presenteerde zijn oplossingen bij de politiek en hij verwachtte ook de reactie van de politiek. De Vries Robbé was dus een mooi voorbeeld van het begin van de veranderende verhouding tussen maatschappij en politiek. Hij maakte onderdeel uit van de maatschappij maar besloot zich toch met de politiek te bemoeien en veranderingen van beleid te vragen van de politiek.

Verderop in dit hoofdstuk zullen we zien dat hij vanaf 1863 besloot zijn manier van werken te veranderen. Hij kreeg niet veel gedaan bij de politiek, dus besloot hij zijn publiek te veranderen. In plaats van dat hij als onderdeel van de maatschappij zich op de politiek richtte, besloot hij zich als onderdeel van de maatschappij op de maatschappij zelf te richten.

1.1.4 Coronel en het hygiënisme

Samuel Senior Coronel kaartte het probleem op weer een andere manier aan. Samuel Senior Coronel (1827-1892), geboren in Amsterdam, was de zoon van een directeur van een weeshuis. Het zou goed kunnen dat hier al de eerste kiemen waren gelegd voor zijn interesse in en zijn strijd tegen kinderarbeid. In 1850 promoveerde Coronel in Leiden, na zijn studie medicijnen te hebben afgerond. Daarna ging hij werken als stadgeneesheer in de stad Middelburg.

Tijdens zijn werk in Middelburg kwam hij voor het eerst in zijn leven met ‘echte’ armoede in aanraking. Dit trof hem diep, maar wat hem nog wel dieper trof was het feit dat het, vooral de burgemeester van de stad, helemaal niets leek te kunnen schelen. Na het overlijden van zijn vrouw in 1855, nam Coronel het besluit zich in te zetten voor de armoede die hij in Middelburg had aangetroffen en verdiepte hij zich in de studie van sociaal-medische vraagstukken.⁶⁶

In 1859 publiceert Coronel hier een boek over *Middelburg, voorheen en thans*. Het boek gaat over het armenwezen in Middelburg.⁶⁷ Opmerkelijk is wel dat het gemeentebestuur hem wel toegang heeft gegeven tot de archieven om zijn onderzoek over het armenwezen in de stad uit te voeren.⁶⁸ Het ligt in de lijn der verwachting dat zij dit niet zouden doen, omdat dit een pijnlijk punt kon zijn. Waarschijnlijk kreeg hij wel toestemming omdat de plaatselijke overheid de situatie van armen niet zag als een falen van de stad, maar als gegeven. Een niet-pijnlijk gegeven, waar gewoon onderzoek naar gedaan kon worden. Net als de burgemeester die wel de armoede zag, maar wie het

---

⁶⁶ G. Harmsen, ‘CORONEL, Samuel Senior’, *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (1998).

⁶⁷ S. Sr. Coronel, *Middelburg, voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armenwezen aldaar* (Middelburg 1959).

⁶⁸ Coronel, *Middelburg, voorheen en thans*, v.

niets leek te kunnen schelen. Overheid en maatschappij waren in dit geval twee verschillende werelden.

Dat is niet hoe Coronel het zag. In de laatste alinea van zijn uitgebreide werk pleitte hij ervoor dat “de regering evenzeer als de burgerij, de handen moeten ineen slaan”. Alleen op deze manier zou het pauperisme overwonnen kunnen worden en zou de welvaart van de stad een wedergeboorte kennen.⁶⁹ Dit idee was nieuw en extreem en stond ver van de dan geldende ideeën over de verhouding tussen maatschappij en overheid. Waar De Vries Robbé en Zaalberg de werelden nog strikt scheiden en Le Poole voorzichtig beide werelden probeerde aan te spreken, is het idee van Coronel dat de overheid en burgerij samen radicaal actie moesten ondernemen. Het idee van samenwerken en vervlechting van beide werelden ontwikkelde zich later in de negentiende en twintigste eeuw tot normaal, Coronel was wat dat betreft voor zijn tijd iets te ver vooruit.⁷⁰ Zijn oproep was dan ook gericht tegen dovenmansoren. Coronel echter gaf niet op, en bleef publiceren over de toestanden binnen het armenwezen.

Het belangrijkste werk wat hij publiceerde was genaamd: *Gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen*. Dit boek publiceerde hij in 1861 en hierin ging hij onder andere in op kinderarbeid. Niet specifiek over Middelburg, maar voor geheel Nederland geldig. Coronel was echter breder georiënteerd en hij ging ook in op de algemene hygiëne in fabrieken en de kwaliteit van levensmiddelen voor de arbeidende klasse.⁷¹ Maar het bleef niet bij dit werk. In de jaren die volgde bleef hij publiceren. Van zijn eerste werk in 1861 tot zijn laatste werk in 1889, bleef hij de aandacht vestigen op de gezondheid van fabrieksarbeiders, waaronder ook kinderen die werkzaam waren in fabrieken. In totaal gaat het om tientallen werken, variërend van boeken, zoals het voorbeeld boven, tot ook opiniestukken in tijdschriften.

Coronel met zijn focus op de algemene hygiëne in fabrieken en de kwaliteit van levensmiddelen voor de arbeidende klasse, kan worden gezien als een hygiënist. De hygiënisten vormden een, hoewel kleine, toch invloed rijke groep van artsen in de negentiende eeuw. Hun doel was het overtuigen van de overheid tot het invoeren van een soort ‘gezondheidspolitiek’ die erop gericht was om de levensomstandigheden van arbeiders te verbeteren. Dit deden ze aan de hand van statistieken.⁷² Daarin lieten zij zien dat in de negentiende eeuw stierven veel mensen door slechte leefomstandigheden, iets wat volgens de hygiënisten voorkomen kon worden. De overheid zou de morele verantwoordelijkheid hebben om voor betere omstandigheden te zorgen en zo het aantal sterfgevallen te verminderen. Zouden zij dat niet doen, dan waren zij dus ook verantwoordelijk voor

---

⁶⁹ Coronel, *Middelburg, voorheen en thans*, 404.

⁷⁰ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 9.

⁷¹ Harmsen, ‘CORONEL’.

⁷² E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Limburg 1991).

deze sterfgevallen. Volgens de hygiënisten was schoon water de sleutel naar een algemene betere gezondheid.⁷³ Een radicaal idee wat zij hadden was dat iedereen, ongeacht stand of klasse, toegang moest hebben tot gezondheidszorg. Ondanks dat de groep invloedrijk was, zijn de daadwerkelijke successen van de groep erg beperkt.⁷⁴

Coronel was één van de eerste en bekendste hygiënisten. Hij onderzocht in 1861 de lichaamslengte van kinderen van fabrieksarbeiders en kinderen van ouders met andere beroepen.⁷⁵ De uitkomst van dit onderzoek publiceert hij later in 'De Gids'.⁷⁶ In 1863, publiceerde hij een hoofdstuk in *De Gids* met als titel *In 't Gooi*, waarin hij inging op de toestand van fabrieksarbeiders in Hilversum. In dit stuk kregen kinderen een speciale plaats. Hij maakte een vergelijking tussen kinderen van fabrieksarbeiders en kinderen uit de burgerij. Als arts keek hij vooral naar de lichamelijke verschillen. Zo stemt het hem zorgelijk dat de kinderen van fabrieksarbeiders in lengte achterblijven bij kinderen van ouders met een ander beroep, een verschil wat groter is, als de kinderen zelf ook al op jonge leeftijd in fabrieken gaan werken. Een tweede belangrijke punt uit zijn betoog gaat over het sterftcijfer in vier verschillende groepen: fabrieksarbeiders, dagloners, middenstand en landbouwers. Gekeken naar de kindersterfte van kinderen onder vijf jaar komt Coronel tot de volgende conclusie: Bij kinderen van fabrieksarbeiders betreft dat 67%, bij dagloners 59%, bij middenstanders 52% en landbouwers 30%. Dit verschil is zorgwekkend en niet te negeren volgens hem.⁷⁷

Coronel deed nog veel meer onderzoeken naar de medische toestand van de armen in het land en met name ook de kinderen. In 1863 deed hij onderzoek naar kinderbewaarplaatsen en bewaarscholen. Dat de situatie hier niet goed was, was al langer bekend, zeker in medische kring. Echter, Coronel legde een wetenschappelijke basis onder de kritiek die anderen hadden.⁷⁸

Coronel was niet de enige in de medische wereld die zich inzette voor de verbetering van omstandigheden in fabrieken en kinderen uit fabrieken halen. Hij was echter wel de meeste invloedrijke medicus, mede ook door zijn boeken en stukken die hij publiceerde. Coronel gebruikte niet alleen boeken en publieke opinie om zijn standpunten uit te dragen. Hij was ook lid van de

---

⁷³ C. Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op de industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent* (Gent 2002) 49-50.

⁷⁴ E.S. Houwaart, *De hygiënisten*.

⁷⁵ N. Bakker, J. Noordman en M. Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 208.

⁷⁶ S.Sr. Coronel, 'In 't Gooi', *De Gids* 1863 (27) 435-485.

⁷⁷ Coronel, 'In 't Gooi', 441-443.

⁷⁸ N. Bakker, J. Noordman en M. Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland idee en praktijk 1500 – 2000* (Gorcum 2010) 211.

Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (NMBG), waar hij duidelijk zijn standpunten liet blijken.

Dit kwam tot uiting op de jaarvergadering van de NMGB in 1861. Voor deze vergadering bracht hij een onderwerp in voor de agenda, namelijk 'arbeid van vrouwen en kinderen in fabrieken'. Dit onderwerp werd door de vergadering behandeld en er werd over gestemd.⁷⁹ Hieruit blijkt dat de NMBG de standpunten van Coronel serieus nam en deze ook behandelde tijdens vergaderingen. De conclusie van de vergadering luidde als volgt: het grootste probleem was dat de algemene toestand in fabrieken slecht was. De vergadering ging nog iets verder door specifiek de toestand van vrouwen en kinderen als bijzonder slecht te beschrijven. De vergadering besloot tot het schrijven van een verzoekschrift aan de regering. Dit verzoekschrift werd in 1861 nog gestuurd.⁸⁰

1.1.5 Tussenperiode

De bovenstaande vier personen zijn divers, zowel in hun beweegredenen als in hun manier van kritiek uiten. Eén ding hebben ze zeker in gemeenschap: allen komen zij uit de gegoede klassen en hebben zij een link met fabrieksarbeiders. Zij het doordat zij uit een gezin van fabriekseigenaren komen, zij het doordat zij vanuit hun werk in fabrieken kwamen. Wat ze gemeen hadden, is dat zij allen de situatie onhoudbaar vonden én hiertegen in protest kwamen.

Wat ze ook gemeen hadden, is dat ze allen bleven protesteren na het verschijnen van hun eerste protesten in 1859. Ze bleven veelal doorgaan op de manier zoals ze in 1859 begonnen waren. In 1863 past De Vries Robbé zijn stijl aan, in plaats van zich op de overheid te blijven richten, motiveert hij Cremer om in de fabrieken te gaan kijken, wetende dat Cremer hierover zou gaan schrijven naar zijn gebruikelijke publiek: de maatschappij. Indirect verandert De Vries Robbé dus zijn publiek, door er actief voor te zorgen dat zijn boodschap ook de maatschappij bereikt, echter in de stukken die De Vries Robbé zelf blijft schrijven blijft zijn blik op de overheid gericht. Verschillen in protest bij de andere auteurs komen pas na het optreden van Cremer, ze springen dan als het ware in op de ontstane aandacht uit de maatschappij en beginnende aandacht in de politiek. Alleen Coronel vormt hierop een uitzondering. Hij gaat door met publiceren zoals hij gewend was te doen.

1.2 Cremer 1863

Het jaar 1863 is een bijzonder jaar in het protest tegen de toestanden omtrent kinderarbeid. Het begin van het protest ligt in 1859, en in 1863 wordt er een tweede fase van het protest ingeluid. In

---

⁷⁹ I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Den Haag 1920) 239.

⁸⁰ Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 239.

1863 vond er een schaalvergroting en stroomversnelling plaats in het debat. Dit zag ook N.W. Posthumus, die in 1919 de voorgeschiedenis van de wetgeving tegen kinderarbeid in Nederland op papier zette. Wat er precies in en na 1863 gebeurde, wordt later in dit hoofdstuk behandeld. Posthumus laat dit proces ook beginnen in 1863, maar dan bij het moment dat de eerste grote enquête over de toestand van kinderarbeid werd gehouden onder leiding van een staatscommissie.⁸¹⁸² In deze paper wil ik er echt voor pleiten het startpunt ergens anders te leggen. De ‘explosie’ van het protest in 1863 tegen de huidige situatie van kinderarbeid vond zijn oorsprong bij Jacob Jan Cremer. De eerder behandelde personen uit dit hoofdstuk hebben allen hun steentje bijgedragen aan het debat en opbouw van het protest. Cremer is echter de directe aanleiding geweest tot vergroting van het protest van individuele naar nationale schaal.

Het verhaal van Cremer begon bij de al eerder genoemde De Vries Robbé, de stoomketelinspecteur die in 1859 een verzoek indiende bij de minister om onderzoek te doen naar optreden tegen kinderarbeid in het buitenland. Naar de uitkomst van zijn verslag en de praktische oplossing die hij gaf werd niet geluisterd. De Vries Robbé besloot echter niet op te geven. De regering wilde dan misschien niet naar hem luisteren, maar de publieke opinie begon zich steeds meer te roeren. Ook in de maatschappij zelf werd, weliswaar nog steeds voorzichtig, maar steeds duidelijker een discussie gevoerd over de werkomstandigheden van kinderen in fabrieken.⁸³

De Vries Robbé besloot zijn strategie iets te veranderen en vroeg zijn vriend Jacob Jan Cremer om met hem mee te gaan en eens rond te kijken in een Leidse textiel fabriek.⁸⁴ De keuze van Leiden als stad was een goed idee. Naar schatting waren 25% van de fabrieksarbeiders onder de veertien jaar en 15% onder de twaalf jaar. Dit zijn bijzonder hoge cijfers ook voor begrippen van die tijd. De meest waarschijnlijke reden dat juist in Leiden de percentages zo hoog waren is omdat er een hoge werkloosheid was in Leiden. Veel ouders konden niet zelf aan het werk raken, en stuurden daarom hun kinderen naar de fabriek.⁸⁵

Jacob Jan Cremer (1827-1880) was zoon van een koopman en behoorde hierdoor tot de ‘elite’ van de maatschappij. Hij studeerde een aantal jaar aan een kostschool, maar daar bleek dat hij geen aanleg had voor studeren en daarom besloten zijn ouders om hem thuis les te gaan geven. Daarentegen had hij wel veel interesses: hij hield namelijk veel van toneelspelen, tekenen en schilderen. Het schilderen besloot hij naar een hoger niveau te tillen, en hier ging hij voor studeren. De rest van zijn leven bleef

---

⁸¹ Posthumus, ‘Uit de voorgeschiedenis’, 3.

⁸² Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*, 239.

⁸³ Smit, ‘J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen’, 29.

⁸⁴ Lintsen, *Geschiedenis van de techniek*, 215; Smit, ‘J.J. Cremer’, 26-28.

⁸⁵ Smit, ‘Leidse kinderen’, 75.

hij ook schilderen en schilderijen verkopen. Hij was een goed schilder, één van zijn werken hangt zelfs in het Rijksmuseum.⁸⁶

In 1857 verhuisde hij, met inmiddels vrouw en kinderen, naar Den Haag, waar hij ook de rest van zijn leven bleef wonen. Rond deze tijd begon hij ook met schrijven, iets waar hij door de jaren heen steeds succesvoller in werd. Bekend werd hij met zijn *Betuwsche Novellen*, een werk wat hij in 1856 publiceerde. Hij was niet alleen populair vanwege zijn publicaties, maar misschien nog wel meer vanwege de lezingen die hij gaf. Een beroep waar hij goed van kon leven, en waarvan hij ook delen van de opbrengst weggaf aan goede doelen en maatschappelijke doelen, voorbeelden hiervan zijn onder andere: weduwen, slachtoffers van rampen en het bouwen van een nieuwe kweekschool.⁸⁷ Hij gaf niet alleen geld aan goede doelen, een deel van zijn werk was ook bedoeld om de aandacht te vestigen op maatschappelijke initiatieven en maatschappelijke problemen. Voorbeelden zijn onder andere een verhaal waarin hij inging op de goede werking der koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe, of een werk waarin hij probeerde maatschappelijk breed gedragen aandacht te vestigen op de ellende die was veroorzaakt door de watersnoodramp in 1861.⁸⁸

Dit was niet onopgemerkt gebleven in de maatschappij. In de stad Utrecht had Cremer een aantal voordrachten gehouden voor het Blindeninstituut daar. Vanuit de hogere kringen kreeg hij hiervoor het officierskruis van de Eikenkroon.⁸⁹

Na zijn bezoek aan de Leidse fabrieken met De Vries Robbé was Cremer erg getroffen en besloot hij een brochure te schrijven. Op 7 maart 1863 publiceert hij zijn *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld*. Bij deze publicatie hoorde ook een lezing, zoals Cremer ook gewend was te doen. Deze lezing was echter iets specialer, omdat het ook om een speciale publicatie ging. De lezing vond plaats in Diligentia in Den Haag en werd goed bezocht door Tweede Kamerleden en fabriekseigenaren.⁹⁰ *Fabriekskinderen* is in eerste instantie een roman. Hoewel een novelle er misschien een betere benaming voor zou zijn, de roman beslaat slechts 33 pagina's en is hierdoor ideaal geschikt om in één keer uit te lezen of voor te dragen. In dit verhaal had Cremer veel details toegevoegd om het verhaal levendiger te maken. Tot in detail beschrijft hij hoe de machines dag en nacht door draaien en de hele roman klinkt het door: "Voort raderen, voort!". Ook de rest van de sfeer weet Cremer goed te

---

⁸⁶ Gebaseerd op: H. Eijssens, 'Cremer', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (2003); Smit, 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', 29-33.

⁸⁷ Gebaseerd op: Eijssens, 'Cremer'; Smit, 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', 29-33.

⁸⁸ A. Ising, 'Levensbericht van Jacob Jan Cremer', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1803-1900* (Leiden 1880) 117-133: 127.

⁸⁹ Ising, 'Levensbericht', 128.

⁹⁰ Smit, 'J.J. Cremer', 33.

schetsen: “'t Is winter. Een koude decembernacht houdt met kille vingers oude Hollands grijze academieveste den blinddoek voor de oogen.”⁹¹

Cremer nam de toehoorder of lezer mee naar de industriestad Leiden. Daar maken ze kennis met een arm gezin. De vader is drankverslaafde, de moeder egocentrisch en de drie kinderen werken als fabriekskinderen. Ze maken lange dagen, en de omstandigheden waarin zij werken zijn slecht. Ook de thuissituatie is slecht, er is weinig tot niets te eten en fatsoenlijk slapen of ziekenzorg is er niet bij. Ieder van de kinderen in het verhaal kreeg een ander einde. De dochter, Saartje, overleed aan koorts en verwaarlozing. Evert werkte nog altijd door en schikt zich naar zijn lot. De jongste zoon, Sander, kende echter een ander einde. Vermoeid dat hij is valt hij op een ochtend op de stoep richting de fabriek in slaap, waar hij wordt gevonden door de jonge man Willem baron van Hogenstad. Deze Leidse student krijgt medelijden en neemt het jongetje mee naar huis. Zijn hospita snapt er niets van en wil het jongetje weer buiten zetten, zij ziet het jongetje namelijk niet als mens, maar eerder als dier. In Willem is echter iets veranderd: “nu is het hem onbegrijpelijk dat hij vroeger, als er sprake was van hun rampzaligen toestand, dat hij dan zoo koud was gebleven. Maar, zóó zijn de menschen, ze moeten *zien* om te gevoelen.”⁹²

Deze brochure is een typisch voorbeeld van ‘humanitarian narratives’, een term die in het leven is geroepen door de Amerikaanse historicus Thomas Laqueur. ‘Humanitarian narratives’ kunnen allerlei soorten geschreven bronnen zijn waarin het lijden en de dood van de gewone mens centraal staat en op dergelijke manier omschreven wordt dat de lezer zich zo in kan leven dat hij het gevoel heeft zelf geraakt te worden en zich op dermate identificeert met het lijden dat hij medelijden krijgt. Ook zit er een bepaalde vorm van activatie in, er wordt in de bronnen gesteld dat lijden en dood voorkomen had kunnen worden en dat de lezer nog altijd kan helpen om dit lijden een halt toe te brengen.⁹³

De roman eindigde, maar de brochure eindigde nog niet. De laatste zeven bladzijdes van de brochure waren gewijd aan een bede.⁹⁴ Hierin lijkt het stuk van Cremer dan opeens meer op de stukken van zijn andere tijdgenoten, vooral Le Poole. Het is een oproep tot actie aan verschillende partijen in de samenleving. Een groot verschil met de tijdgenoten is echter dat Cremer theateraal te werk ging en vooral op de empathie van zijn lezers probeerde in te spelen, en minder op de ratio. Dit begint al in het eerste deel van zijn bede: “Vermoord! Vermoord! Buldert de wind. En ja, die arme fabriekskinderen, ze worden vermoord naar ziel en ligchaam.”⁹⁵ Wat vooral opvalt zijn het

---

⁹¹ J.J. Cremer, *Fabriekskinderen. Een bede maar niet om geld* (Arnhem 1963), 1-33.

⁹² Idem, 1-33.

⁹³ Janse, *De afschaffers*, 101.

⁹⁴ Cremer, *Fabriekskinderen*, 33-39.

⁹⁵ Cremer, *Fabriekskinderen*, 34.

veelvuldige gebruik van uitroeptekens en de emotionele omschrijvingen. Deels te verklaren uit zijn ervaring als voordrachtskunstenaar. Bijvoorbeeld: “Vrijheid! Ja vrijheid voor allen en alles!” gilt ze in dollen overmoed: “[...] wie – wie zal MIJ MIJ beletten.....”⁹⁶ Zulk gebruik in een geschreven werk zijn we nog niet eerder tegengekomen bij tijdgenoten die zich inzette tegen kinderarbeid. Zij probeerden niet hoofdzakelijk empathie en gevoelens van medeleven op te roepen, dus geen ‘humanitarian narratives’. Zij probeerden het menselijk verstand aan te spreken, zeker de schrijvers die zich voornamelijk richtten naar de overheid.

Dit maakt Cremer een vreemde eend in de bijt als het gaat om aandacht vragen voor de problemen rond kinderarbeid. Hier zijn wel een aantal verklaringen voor. De publicatie van Cremer was in eerste instantie bedoeld om als lezing gegeven te worden. Lezingen vragen over het algemeen een andere, vooral meer persoonlijke, insteek dan geschreven werken. Een andere verklaring kan zijn dat Cremer geen wetenschapper of andere hoge functionaris was. Cremer was kunstenaar en romanschrijver. Zijn kracht lag niet in het opsommen van feiten, zijn kracht lag in het opwekken van emotie bij lezers en toehoorders. Dit bij elkaar verklaart waarom *fabriekskinderen* zo levendig en teatraal is. De stijl zal hij waarschijnlijk niet zelf verzonnen hebben, al in 1854 was *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* van W.R. van Hoëvell verschenen en in 1860 publiceerde Multatuli zijn *Max Havelaar*.

Na de lezing hield het niet op voor Cremer. Zodra de lezing was gegeven, werd het werk op papier gedrukt in brochure vorm. Op deze manier kregen veel prominente, maar ook ‘gewone’ burgers het werk onder ogen. Cremer zelf vond het belangrijk dat zijn werk gelezen werd. Zo stuurde hij zelf zijn werk onder andere naar één van de belangrijkste mannen van dat moment, Thorbecke.⁹⁷ Maar ook de andere landbestuurders werden niet vergeten door Cremer. Hij stuurde hen meerdere werken toe. In totaal gaat het om acht exemplaren van de brochure. Deze exemplaren werden in de boekerij van de Kamer geplaatst ter inzage.⁹⁸

1.3 Het gevolg

Na de publicatie van de brochure van Cremer en zijn voordracht in *Diligentia* in Den Haag werd het debat rond kinderarbeid voor het eerst voor een echt groter publiek zichtbaar. Verder werd het oude

---

⁹⁶ Idem, 33-39.

⁹⁷ A. Ising, ‘Levensbericht’, 128.

⁹⁸ Ingekomen stukken, Subsidie aan de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 28 maart 1863.

debat, wat een beetje was stilgevallen, nieuw leven in geblazen. Veel van de mensen die we al eerder tegen zijn gekomen, komen opnieuw in actie nadat Cremer zijn brochure had gepubliceerd.

De eersten die publiekelijk in actie komen zijn de fabriekseigenaren. Veel is er niet over hen te vertellen op het gebied van actie voor of tegen kinderarbeid, maar dat beetje dat er te vertellen is, mag zeker niet ontbreken. De fabriekseigenaren zijn niet allemaal in één hokje te stoppen. Waar van sommige te stellen valt dat zij wel degelijk het idee wekken dat zij alleen op winst uit zijn en daarbij niet geven om de omstandigheden van de werknemers, zijn er ook fabrikanten te vinden die verder denken dan alleen 'winst' en zich bezighouden met de omstandigheden waarin werknemers, en daarbij ook kinderen, werken.

Er zijn geen fabriekseigenaren te vinden die er voor pleitten kinderarbeid in zijn geheel af te schaffen, maar een deel zag wel "de noodzakelijkheid van het nemen van voorzieningen wegens den arbeid van kinderen".⁹⁹ Dit deel van de fabriekseigenaren was een groep van 30 personen uit Leiden. Na de brochure van Cremer op tot 17 maart 1863 kwam zij in actie en richtte, onder leiding van de heer Zuurdeeg, een adres aan de Koning. Dit deed ze al enkele dagen na het verschijnen van de brochure van Cremer, namelijk op 28 maart 1863.¹⁰⁰

Hier komen we ook twee bekenden tegen, namelijk Zaalberg en Le Poole. Zaalberg en Le Poole maakten dan onderdeel uit van deze groep van Leidse fabriekseigenaren die een verzoek schreef aan de koning. In dit verzoek behandelde zij een aantal wensen, namelijk: om onderwijs, arbeidsduur en rusttijden voor kinderen die in de fabrieken werkten, wettelijk te laten regelen. Deze fabrikanten waren niet zomaar fabrikanten, het waren vooraanstaande fabrikanten.¹⁰¹ Dit adres bleef niet onopgemerkt en werd ook niet weggeschoven of gearhiveerd. Het stuk is in totaal drie keer in de Handelingen van de Staten-Generaal genoemd. Eén keer in de Tweede Kamer, toen het adres net binnen was gekomen, de Kamer besloot toen om het stuk door te sturen naar de Commissie voor verzoekschriften. De tweede keer dat het adres terug kwam, was in de Eerste Kamer. Zij nam een maand later hetzelfde besluit als dat de Tweede Kamer had gedaan.¹⁰² De laatste keer dat het adres genoemd werd in de Handelingen was een paar maanden later. De commissie was inmiddels klaar met het onderzoek en de heer Idzerda, een lid van de commissie, bracht verslag uit en deed een voorstel. Van dit voorstel kwam een afschrift bij de griffie van de Kamer te liggen, voor inzage van leden en, niet onbelangrijk, de Minister van Binnenlandse Zaken. De commissie zag namelijk groot

---

⁹⁹ Ingekomen stukken, Subsidie aan de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 28 maart 1863.

¹⁰⁰ Moerman, 'De familie Le Poole', 77.

¹⁰¹ Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis', 7.

¹⁰² Ingekomen stukken, Subsidie aan de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 28 maart 1863; Ingekomen stukken, Mededeeling van ingekomen stukken, Handelingen Eerste Kamer 1862-1863 22 april 1863.

belang in het verzoekschrift van de Leidse fabrikanten.¹⁰³ Ook voor dit verslag en voorstel is geen directe lijn te zien met concrete actie en wetgeving. Wat wel bijzonder is aan dit stuk is dat het de eerste keer is dat fabriekseigenaren zo massaal van zich laten horen.

De regering kwam al snel tot de conclusie dat niets doen geen optie was. Cremer had de aandacht op de kwestie gevestigd en een groep Leidse fabriekseigenaren had een verzoekschrift naar haar gestuurd. De regering besloot dan ook om nog in 1863 een staatscommissie in te stellen. Deze commissie ging onderzoek doen naar de situatie van kinderen in de fabrieken, door middel van onder andere enquêtes.¹⁰⁴ Deze commissie was een direct gevolg van de brochure van Cremer en de publieke aandacht die nu was komen te ontstaan voor de situatie van kinderen die in fabrieken werkten. Deze commissie kwam onder leiding te staan van De Vries Robbé en bestond naast hem uit nog drie andere personen, een fabrikant en twee geneeskundigen.¹⁰⁵

De commissie werkte echter niet erg snel. Het duurde tot in 1867 voordat de commissie verslag deed. Dit verslag was echter ook niet eenduidig.¹⁰⁶ De voorzitter, De Vries Robbé, wilde wettelijk optreden tegen de omstandigheden in de fabrieken. De overige commissieleden waren het hier niet mee eens, zij waren bang dat kinderen in de bedeling terecht zouden komen en gezinnen in financiële problemen terecht zouden komen. Deze commissieleden wilden een schoolplicht regelen per wet en op deze manier optreden tegen kinderarbeid.¹⁰⁷

Het duurde nog weer twee jaar (1869) voordat de commissie een definitief rapport liet verschijnen. Helaas voor De Vries Robbé veranderde dit onderzoek en het rapport praktisch niets. Er werden geen wetten opgesteld of aangenomen en de situatie bleef zoals hij was. De commissie zal ongetwijfeld hebben bijgedragen aan vorming van ideeën van Kamerleden en anderen die het rapport hebben gezien. In de publieke opinie zal het rapport wel effect hebben gehad. In de maatschappij begonnen mensen zich te roeren. Voor het eerst ook arbeiders, die een eerste petitie hielden en een paar duizend handtekeningen ophaalden om bij de regering in te dienen.¹⁰⁸ Hier gebeurde ook niet direct iets mee. Het is echter wel zo dat na het uitbrengen van het rapport Samuel van Houten zijn eerste stappen gaat ondernemen omtrent het thema kinderarbeid. Wat wel

---

¹⁰³ Beraadslaging over de conclusie van een Verslag der Commissie voor de Verzoekschriften, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 30 juni 1863.

¹⁰⁴ Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis', 3.

¹⁰⁵ Vleggeert, *De kinderarbeid*, 23.

¹⁰⁶ A.A.C. de Vries Robbé, *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende* ('s-Gravenhage 1869).

¹⁰⁷ R. Hartmans, 'De mijlpaal van Sam van Houten', *Historisch Nieuwsblad* 3 (2013) [online geraadpleegd 01-07-2015].

¹⁰⁸ Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis', 7.

misschien een schrale troost is geweest voor De Vries Robbé (en de arbeiders) is dat de adviezen van zijn commissie deels worden toegepast als in 1874 er dan eindelijk een wet wordt ingevoerd.¹⁰⁹

Voor Coronel is er niet echt een kantelpunt duidelijk in zijn strijd tegen pauperisme en de situatie van kinderarbeid. Hij bleef na zijn besluit in 1855 door publiceren en onderzoek doen. Of het bewust is of niet, maar in 1864 een jaar na het optreden van Cremer en de ontwikkelingen die daaruit voortkwamen, publiceerde Coronel, het belangrijkste werk omtrent kinderarbeid. Het is een driedelig werk met de titel *De bewaarschool. Haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst*. Voor dit werk heeft hij nauwkeurig onderzoek verricht. Hij heeft voor dit werk bijvoorbeeld plusminus honderd kinderbewaarplaatsen in Amsterdam bezocht. Een bezigheid waarvan hij regelmatig ziek thuiskwam. Zijn conclusie aangaande de hygiëne en algemene toestand van de bewaarplaatsen en werkplaatsen voor deze kinderen was dan ook erg negatief.¹¹⁰

Cremer bleef na het publiceren van zijn brochure doorschrijven en bleef oproepen tot verandering, veelal aan de hand van artikelen in kranten en tijdschriften. Het eerste stuk wat hij publiceerde, na het publiceren van zijn brochure, was drie jaar later, in 1866. Toen schreef hij een stuk in de *Nederlandsche Spectator*, hier ging hij in op het feit dat hij het wel erg lang vond duren voordat er enige actie werd ondernomen.

Een paar jaar later op 21 februari 1870, publiceerde hij een ander artikel, ditmaal in *Het Vaderland*. Hierin riep hij het Nederlandse volk op om de koning aan te schrijven en hem te vragen wettelijke actie te ondernemen tegen kinderarbeid. Dit gezien er volgens Cremer in de zeven jaar sinds het publiceren van zijn brochure er nog helemaal niets was veranderd aan de situatie. Het stuk heette *Een woord aan zijn landgenooten*.¹¹¹ Hier was het effect goed te zien en veel landgenoten van Cremer voelde zich aangesproken. Verspreid over heel Nederland deden burgers een oproep aan de koning.¹¹² Het laatste stuk wat Cremer schreef voordat de Kinderwet van 1874 werd ingevoerd, was Openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken. Dit publiceerde hij op 2 juni 1870 in *Het Vaderland*. Hij richtte deze brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken en drong aan op het feit dat het nu toch wel echt duidelijk moest zijn dat er iets moest worden veranderd. Niet alleen Cremer vond dat, maar het volk had toch immers ook al van zich laten horen. Er moest regulering en wetgeving komen, dat was duidelijk volgens hem.¹¹³

---

¹⁰⁹ R. Hartmans, 'De mijlpaal van Sam van Houten'.

¹¹⁰ Harmsen, 'CORONEL'.

¹¹¹ G. Eyssens, 'Het dossier 'Fabriekskinderen' J.J. Cremer', *Jaarboek Letterkundig Museum* 8 (Den Haag 1999) 19-32: 27-29.

¹¹² J.J. Cremer, *Een woord aan mijn landgenooten. Romantische werken. Deel III*. 1878, blz. 263.

¹¹³ G. Eyssens, 'Het dossier 'Fabriekskinderen'', 27-29.

1.4 Conclusie

In de eerste paragraaf is gekeken naar de opkomst van de protesten. Als startpunt was 1859 gekozen, omdat in dit jaar de personen die in dit hoofdstuk worden behandeld hun eerste moment van actie kenden. In het hoofdstuk zelf is te lezen dat er verbanden tussen de personen bestonden en dat zij elkaar in meer of mindere mate beïnvloed hebben. Zo heeft het eerste artikel over kinderarbeid van Le Poole Zaalberg beïnvloed en heeft de actie van Zaalberg er bij De Vries Robbé toe geleid om Zaalberg als toezichthouder aan te bevelen. Hoogst waarschijnlijk hadden deze drie mannen ook actie ondernomen als de andere dat niet of later hadden gedaan, De Vries Robbé was al bezig met zijn rapport voordat Zaalberg met de commissie aan de slag ging en Zaalberg had een bredere basis voor zijn verhaal dan slechts het artikel van Le Poole. Toch valt te stellen dat deze mannen elkaar beïnvloed hebben en wellicht elkaar een indirect duwtje in de rug hebben gegeven. Over een link met Coronel met bovenstaande drie mannen is niets te vinden, dit is hoogst waarschijnlijk te verklaren doordat Coronel geografisch gezien in een ander deel van Nederland zat en hij vooral vanuit de hygiënische hoek keek en niet zo zeer vanuit de maatschappelijke.

Er zijn een aantal verschillen en overeenkomsten te noemen tussen de vier personen. Een eerste overeenkomst is dat zij allen geen concrete successen boekten. Het is pas na de brochure van Cremer dat er concrete stappen gezet worden. Hierom kunnen deze personen dus worden gezien als voorlopers van het grote protest. Dat zij geen concrete successen boekten betekent natuurlijk niet dat zij geen invloed hadden. Hun werken werden gelezen en het was De Vries Robbé die Cremer zo ver kreeg dat hij zijn eerste stap zette. Doordat zij de weg vrij baanden voor het grotere debat wat later volgde zijn zij zeker indirect medeverantwoordelijk voor de wetgeving die jaren later tot stand komt.

Ten tweede verwachtten zij allemaal een actie van de overheid en dan wel in de ‘extreme’ vorm van wetgeving. Het liefst dan in de vorm van de Engelse wetgeving, een beperking op de arbeidstijd en verplichte schoolgang voor de kinderen. Dit is een opvallende conclusie omdat het in die tijd niet de gewoonte was om dergelijke ingrijpende actie van de overheid te verwachten. In Nederland waren er nog niet zulke ingrijpende wetten ingevoerd en over het algemeen werd het ook niet als noodzakelijk gezien, of überhaupt als een discussiepunt. Deze mannen zijn allemaal via een andere weg bij hetzelfde doel uitgekomen, namelijk het wettelijk willen regelen van kinderarbeid. En allen gebruiken zij maatschappelijke druk als middel om dat doel te willen bereiken.

Er zitten ook verschillen in de manier van protest van deze heren en waarin zij de accenten van hun maatschappelijke druk leggen. De Vries Robbé en Zaalberg richtten zich tot de overheid en

vingen hun protest in rapporten en verslagen. Zij mengden zich niet in het publieke debat en richtten zich ook niet tot de maatschappij.

Dit in tegenstelling tot Le Poole, die zich juist tot de maatschappij richt. Door middel van publiceren in tijdschriften en kranten probeerde hij mensen, met name fabriekseigenaren, aan te spreken. Later gaat hij zich ook, nog steeds door middel van publieke opinie, richten tot de overheid met een vraag om verandering. De derde en laatste manier van protest was terug te zien bij Coronel. Hij was een onderzoeker, die zijn werk als wetenschappelijk werk publiceerde. We hadden al geconcludeerd dat alle heren actie van de overheid verwachtten, maar twee personen, namelijk Le Poole en Coronel, verwachtten daarnaast ook actie van de maatschappij. Volgens hen was actie van beide partijen nodig om de slechte huidige situatie te verbeteren.

Het tweede deel van dit hoofdstuk ging in op het kantelpunt in 1863, na dit kantelpunt kwam het protest in een stroomversnelling terecht. Het kantelpunt zelf was de brochure *Fabriekskinderen* die Cremer publiceerde en voordroeg. Na zijn optreden begon de maatschappij zich meer betrokken te voelen bij het debat en ook in de politiek werd men hier zich meer bewust van. Dit is te zien aan de toename van acties en protesten die na het optreden van Cremer verschijnen. Zowel de hoofdpersonen die we al eerder zagen als de overheid ondernemen tegelijk actie, al dan niet in samenwerking met elkaar. Hierna blijft deze stroomversnelling (in meer en mindere mate) aanwezig tot het verschijnen van de wet in 1874.

De aanleiding voor het debat was dat De Vries Robbé aan Cremer vroeg om mee te gaan naar een Leidse textiel fabriek, Cremer was hierdoor zo geraakt dat hij een brochure publiceerde. Hierbij gaf hij ook een lezing in Den Haag. Dat dit moment een kantelpunt werd, kwam door meerdere factoren. Allereerst was Cremer een bekend schrijver en voordrager, hij was als het ware een bekende Nederlander, die ergens aandacht voor vroeg. Hij bereikt hierdoor een groter publiek dan de meer onbekende personen voor hem konden bereiken. Ten tweede was het werk van Cremer een stuk toegankelijker dan dat van zijn voorgangers. Waar zijn voorgangers rapporten en wetenschappelijke werken schreven, schreef Cremer een roman, dat is veel toegankelijker voor het grote publiek. Ten derde speelde Cremer in op de empathie van de lezers, door medeleven te creëren en het algemene lijden persoonlijk te maken, raakte zijn stuk mensen meer dan de rationele abstracte schrijfsels van de rest. De brochure van Cremer valt dan ook onder de categorie 'humanitarian narratives'.

Direct na het kantelpunt was een stroomversnelling zichtbaar in het aantal protesten en was een toename aan druk op de overheid zichtbaar. Vooral bij de personen die we eerder gezien hebben, maar ook nieuwe 'algemene spelers' mengden zich toen in het protest. Deze protesten namen dan niet dezelfde vorm aan als de vorm die Cremer had geïntroduceerd. De hoofdpersonen

bleven doorwerken op de manier die ze hiervoor ook hanteerde. Zaalberg en Le Poole richtten een adres aan de Koning. Een methode die hen niet vreemd was. Wat wel bijzonder hieraan was, was dat ze het samen doen met 30 andere fabriekseigenaren en vlak na het uitkomen van de brochure van Cremer deden. De Vries Robbé werd lid van een staatscommissie om in opdracht van de overheid de situatie te onderzoeken. Dit ligt voor hem ook in lijn met zijn voorgaande acties. Wat nu wel anders is, is dat de overheid de opdrachtgever was, en niet alleen een ontvanger van de stukken van De Vries Robbé. Ook deze commissie werd samen gesteld niet lang na het uitkomen van de brochure van Cremer. De enige die niet door het kantelpunt geraakt lijkt te zijn is Coronel, hij werkt in een dezelfde lijn door. Wel publiceerde hij in het jaar na de brochure van Cremer zijn belangrijkste werk over kinderarbeid. Ongetwijfeld zal de toename aan aandacht voor dit onderwerp van een jaar eerder een positieve rol hebben gespeeld op de verspreiding van dit werk en wellicht ook op de moment keuze van uitbrengen van Coronel zelf.

Concluderend valt er dus te zeggen dat vanaf 1859 zichtbare protesten begonnen tegen kinderarbeid, dat er een kantelpunt was in 1863 en dat vlak daarna het algemene protest startte en in een stroomversnelling raakte.

Deel 2: de ontwikkelingen binnen de staat

Dit tweede deel gaat over de rol en positie van de overheid in de totstandkoming van wetgeving. In het vorige hoofdstuk was te lezen dat er burgers waren die vonden dat de staat wettelijke actie moest ondernemen om het misbruik van kinderen in fabrieken tegen te gaan. Dit was een tamelijk revolutionair idee en zorgde voor een jarenlang debat in de Kamers.¹¹⁴ Het algemene heersende idee dat de staat er slechts was als ‘nachtwakersstaat’, begon op losse schroeven te staan. Door toenemende druk uit de maatschappij, werd de overheid steeds meer stilgezet bij het eventueel uitbreiden van het takenpakket.

In de kwestie omtrent kinderarbeid is de grote vraag dan ook niet ‘Is het erg dat er kinderarbeid bestaat?’, maar ‘Wie of wat zou de situatie moeten veranderen?’. Die eerste vraag is namelijk kort en simpel te beantwoorden, ook in de Kamer zagen veel leden kinderarbeid als niet wenselijk. De tweede vraag is een stuk lastiger te beantwoorden voor de staat. In de Kamerdebatten zie je als het ware de mening van de leden langzaam verschuiven. Waar het in 1850 nog een totaal absurd idee was dat de overheid ook maar enige vorm van actie zou ondernemen, zie je dat in de loop van de jaren steeds meer Kamerleden langzaam beginnen te pleiten voor wettelijk optreden. Dit alles komt uiteindelijk tot uitwerking in de Kinderwet van 1874, daarover later meer.

2.1 het debat in de Kamer

De overheid was in het algemeen tegen het ondernemen van actie op het gebied van kinderarbeid. Natuurlijk zijn er ook binnen de overheid uitzonderingen te vinden, en waren er leden van de beide Kamers die vóór het ondernemen van actie waren. Dit waren de sociaal-liberalen. Zij waren een nieuwe stroming binnen het liberalisme die voor meer staatsingrijpen was dan de klassiek-liberalen. Zoals gezegd was dit een nieuwe stroming, die rond 1870 opkwam. Daarvoor waren er wel enkelen die streden voor meer staatsingrijpen, doch zij waren sterk in de minderheid, de meerderheid van de Kamerleden was pertinent tegen het ondernemen van wettelijke actie.¹¹⁵ Een flink deel vond de situatie weliswaar niet ideaal, maar vond het te ver gaan om er nu direct wetgeving op toe te passen.

In eerste instantie maken we een sprongetje in de tijd naar het hervormingsjaar 1848. Anders dan elders in Europa vond er in Nederland geen revolutie plaats, maar de veranderingen waren zeker ingrijpend.¹¹⁶ De basis van het Nederlandse politieke bestel veranderde hier volledig. Er werd een

---

¹¹⁴ Zie de handelingen verder in dit deel behandeld.

¹¹⁵ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 9-10.

¹¹⁶ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 138.

einde gemaakt aan het persoonlijke bewind van de Koning en de ministeriële verantwoording werd ingevoerd. De conservatieven werden teruggedrongen als dominante groep en deze rol werd overgenomen door de liberalen, onder leiding van Johan Rudolph Thorbecke.¹¹⁷ Hier ontstond een compleet nieuwe politiek die zich zou blijven ontwikkelen en heruitvinden.

Kinderarbeid was geen veel besproken onderwerp in de Tweede Kamer in het begin en midden van de negentiende eeuw. Er is nauwelijks iets te vinden aan primair materiaal: handelingen, wetten etc. waarin het onderwerp 'kinderarbeid' wordt besproken. Het was veel meer een gebruikelijke situatie, die voor sommige misschien niet ideaal was, maar die iedereen wel accepteerde als een gegeven. Kinderarbeid had altijd bestaan en bestond nu dus ook. Hier en daar wordt kinderarbeid genoemd in Handelingen van de Tweede Kamer, maar dan is het altijd zijdelings, niet als hoofdonderwerp. Een voorbeeld: in 1850 werd opgemerkt in de Tweede Kamer dat het lastig was voor touwslagerijen om te concurreren met het buitenland. Het patentrecht zorgde ervoor dat de fiscus vrouwen en kinderen beschouwde als werklieden. De touwslagerijen hadden veel vrouwen en kinderen in dienst, dus het gevorderde bedrag legde een hoge druk op de winst.¹¹⁸ Dit voorbeeld is typerend voor de andere stukken uit deze tijdsperiode. Kinderarbeid was niet het punt van discussie, laat staan dat het veranderd zou moeten worden. In verdere Kamerhandelingen is er dan ook weinig te vinden over kinderarbeid en als het ter sprake kwam, was het in eenzelfde soort situatie als bovenstaand.

Zo'n tien jaar later, rond het jaar 1860 vonden de eerste voorzichtige debatten over kinderarbeid in de Kamer plaats. Dit is niet toevallig, want dit is dezelfde tijd waarin Le Poole, Zaalberg, De Vries Robbé en Coronel op de voorgrond treden. We hebben gezien hoe zij berichten stuurden naar de overheid of via maatschappelijke platforms (bijvoorbeeld *De Economist*) ook politici wisten te bereiken. Dat politici zich vanaf ongeveer het jaar 1860 dus iets begonnen aan te trekken van kinderarbeid kan te maken hebben met de stukken die zij gelezen hebben. Hoewel er niet officieel in de Kamer direct werd gediscussieerd over de verschenen werken, waren veel politici lid van verenigingen waar sprekers op bezoek kwamen en waarin gediscussieerd werd.¹¹⁹

De insteek van deze debatten over kinderarbeid was rond 1860 compleet anders dan hoe we het tien jaar eerder zagen. Waar kinderarbeid in 1850 nog als een gegeven in de marge werd genoemd, was het toen een onderwerp van discussie. Bijvoorbeeld in de staatsbegroting voor het dienstjaar 1861 ging het onder andere over de uitvoering van de wet op lager onderwijs en het

---

¹¹⁷ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 169.

¹¹⁸ Handelingen Tweede Kamer 1849-1850, 25 april 1850, blz. 9.

¹¹⁹ Janse, *De Afschaffers*.

budget wat daarvoor beschikbaar werd gesteld.¹²⁰ Daarnaast werd er ingegaan op het onderwijs zelf en het financiële aspect hiervan. Een aantal leden van de Tweede Kamer ging expliciet in op kinderarbeid in fabrieken, in de relatie met het schoolgaan van de jongere kinderen. Een enkeling in de vergadering gaf aan dat hij geen verandering wilde in de huidige situatie, een enkeling pleitte juist wel voor verandering en zou graag een toename van deelname aan onderwijs zien bij de jongere kinderen. De heer van Wintershoven was één van hen. Hij sprak zich voor de vrijheid van onderwijs uit. Daarnaast ging hij ook kort in op kinderen die in fabrieken werkten, maar stelde wel: “Verre van mij dat ik het verpligte schoolgaan der kinderen zou willen invoeren”. Het feit dat hij dit zo expliciet en duidelijk moest zeggen, wekt het vermoeden dat er ook al leden zijn die wél verplichte schoolgang voor kinderen wilden invoeren. Toch, in de rest van de betreffende Handeling, was er bijna niemand die überhaupt aandacht besteedde aan het werken van kinderen, en daardoor schoolverzuim. Zaken als financiën en het verdelen hiervan, met daarbij de vraag wie wel en geen schoolgeld moest betalen, werden als belangrijkere onderwerpen gezien. Er was echter ook een lid, heer de Bieberstein, die sprak over kinderen die werkten in fabrieken, hij pleitte zelfs voor een leeftijdsgrens voor het werken van kinderen in fabrieken, net als in Frankrijk of Engeland. Hier werd echter niet op in gegaan door de rest, en hier bleef hier dan ook bij.¹²¹

De staatsbegroting van een jaar later, 1862, was inhoudelijk aangaande kinderarbeid ongeveer hetzelfde. Hier was het Schelto van Heemstra (Minister van Binnenlandse Zaken) die het had over kinderen die in fabrieken werkten. Dit was niet het hoofdonderwerp van de discussie, Van Heemstra ging in op het vroege schoolverlaten van kinderen. Hij legde een moeilijke tweedeling bloot: we willen niet dat kinderen vroeg de school verlaten, maar ook niet het gezag van ouders inperken. Een optie die hij wel zag was een beperking invoeren op kinderen die in fabrieken werken, maar daar woog een ander argument zwaar mee: men zou toch niet willen dat de nijverheid aan banden zou worden gelegd. Voor het moment, in 1861, leek het een situatie waar niet uit te komen was.¹²²

Er zijn nog veel meer Kamerdebatten te vinden die ingaan op kinderen en het naar school gaan, kinderarbeid werd weliswaar steeds meer besproken, maar was nog altijd niet een belangrijk onderwerp in die tijd bij de Tweede Kamer. Voor zover het wel over kinderarbeid ging, ging het

---

¹²⁰ Staatsbegroting voor het dienstjaar 1861, Kamerstuk Tweede Kamer 1860-1861, Beraadslaging over hoofdstuk V, 36ste zitting, 5 december 1860.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Staatsbegroting voor het dienstjaar 1862, Kamerstuk Tweede Kamer 1861-1862, Beraadslaging over hoofdstuk V, 43ste zitting, 14 december 1861.

vooral over geld of over het wel of niet verplicht vaccineren van kinderen die openbaar onderwijs willen genieten.¹²³

Nog eens tien jaar later, rond het jaar 1870, is de situatie weer veranderd. Kinderarbeid was inmiddels een onderwerp geworden waar in de Tweede Kamer uitgebreid over werd gediscussieerd. Waar 20 jaar eerder in Den Haag niet over het onderwerp werd gesproken en politici in het algemeen vonden dat dit geen zaak was waar de overheid zich over zou moeten uitspreken of mee zou moeten bemoeien, was dit inmiddels wel anders. Of de overheid zou moeten ingrijpen of niet, daar waren de meningen over verdeeld, maar de staat sprak er wel over. Dit heeft te maken met een proces wat tussen 1860 en 1870 plaatsvond, zowel bij de staat als in de maatschappij.

In 1859 waren het nog een aantal pioniers die zelfstandig begonnen met een roep om aandacht, rond 1870 werd het ook in de maatschappij gewoon om over Kinderarbeid te discussiëren. De eerste grote stap in deze ontwikkeling was natuurlijk in 1863 toen de brochure van Cremer werd gedrukt en er exemplaren van in de boekerij van de Kamer werden geplaatst ter inzage.¹²⁴ Maar dit was slechts het begin van de 'kettingreactie' zoals deze in het vorige hoofdstuk is beschreven. Niet alleen komen prominente personen (nu soms zelfs met achterban) in actie door meer te publiceren en zich soms direct naar de overheid te richten. Ook de regering zelf onderneemt actie en dat samen met een prominent persoon, namelijk De Vries Robbé¹²⁵, de persoon die Cremer had gestimuleerd om zijn brochure te schrijven.¹²⁶ Hij werkte in een commissie die door de overheid was samengesteld en in 1869 verscheen hun rapport. In eerste instantie werd er niets gedaan met de uitkomst van dit rapport, maar het schijnt dat de lauwe reactie van de regering op dit rapport en de ontevreden reacties van instanties op deze reactie, de reden zijn geweest voor Van Houten om zijn wetsvoorstel te gaan schrijven.¹²⁷ Hier heb ik geen primair bewijs of andere bronnen voor gevonden, maar ik kan mij goed voorstellen dat Van Houten dit rapport en de reacties hierop kende, en gezien de korte tijd die er zat tussen het verschijnen van het rapport en het verschijnen van het wetsvoorstel van Van Houten dat het allicht een motiverende factor voor Van Houten is geweest.

In de Tweede Kamer was het wel of niet optreden tegen kinderarbeid inmiddels onderwerp van gesprek geworden. Bijvoorbeeld in de staatsbegroting van 1872 werd hier openlijk over gediscussieerd. De conclusie was weliswaar dat wettelijk optreden tegen kinderarbeid niet als

---

¹²³ Bijvoorbeeld in: Verslagen uitgebragt door de Commissie voor de Verzoekschriften, Handelingen Tweede Kamer 1860-1861 29 november 1860, 31ste zitting, vel 92.

¹²⁴ Ingekomen stukken, Subsidie aan de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 28 maart 1863.

¹²⁵ Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis', 3.

¹²⁶ J.J. Cremer, *Fabriekskinderen*, 1-33.

¹²⁷ P. Willemsen, *De Kinderwet van Van Houten. Een nauwelijks functionerende wet en het belang ervan voor navolgende sociale wetgeving in Nederland*. (Utrecht 2015) 18.

wenselijk wordt gezien, maar deze beslissing stond wel onder druk. De staat ervoer meer en meer druk om wel actie te ondernemen. Zo valt te lezen in dezelfde staatsbegroting: “‘De openbare meening’, zegt men, ‘verklaart zich meer en meer voor het onvermijdelijke van Staatstusschenkomst.’”¹²⁸ Het is bijzonder dat hier zoveel aandacht aan werd besteed tijdens een debat in de Tweede Kamer. Blijkbaar werd de openbare mening inmiddels als zo belangrijk gezien, dat deze serieus werd besproken in de Kamer. Dit laat ook zien dat de invloed van deze openbare mening inmiddels is toegenomen en dat de maatschappij invloed begon te krijgen op het reilen en zeilen in Den Haag. De grenzen tussen de twee werelden, die tot voor kort nog strikt gescheiden waren, beginnen inmiddels te verschuiven.

Toch wogen, zoals in het besluit hierboven te lezen, de tegenargumenten nog altijd zwaarder. Zo gold voor de internationale context dat in Nederland de fabrieksbevolking slechts een kleine groep vormde van de beroepsbevolking, in tegenstelling tot landen als Engeland en België. Daarbij waren ‘slechts’ 3.100 van de 500.000 kinderen tussen de zes en veertien jaar werkzaam in fabrieken. Dat zouden er niet veel zijn, zeker in vergelijking met het buitenland, waar de industrialisatie al veel meer was doorgedrongen in de maatschappij. Wat hier echter wordt weggelaten is dat veel buitenlanden al wel wetgeving hadden ingevoerd en hiermee weliswaar kinderarbeid niet volledig verboden, maar dit wel aan banden legden door werktijden en leeftijdsgrenzen in te stellen. In Nederland bleef het de mening van de overheid dat de groep dermate klein was, dat wetgeving voor zo’n kleine groep niet noodzakelijk was. Bovendien zou voor Nederland gelden dat waar misstanden zich al voordeden, veelal fabrikanten zelf maatregelen hadden genomen. Zo namen veel fabrikanten al geen kinderen meer aan die niet een basis aan onderwijs hadden genoten. Ten derde stonden fabrieken onder toezicht van de ambtenaren van de medische politie, die veiligheid garandeerde en misbruik aanpakte. Mocht het nu gebeuren dat de kinderen niet meer in fabrieken zouden werken en op straat zouden belanden, zou dat hun situatie waarschijnlijk alleen maar verslechteren. Bovendien speelde ‘het publiek’ ook een rol in het controleren van de toestanden in de fabrieken. Als vierde argument om kinderarbeid niet wettelijk aan banden te leggen, werd het inkomen van het gezin genoemd. Zouden kinderen niet meer of minder in fabrieken mogen werken, dan zou het gezin minder inkomen hebben. Dat was niet wenselijk.¹²⁹

Echter op 19 november 1873 bleek er wel een mildere toon te heersen onder de leden van de Tweede Kamer. Het gaat om eventueel kinderarbeid bij de Algemene Landsdrukkerij. Daar zouden misschien zes jongens werken van onder de twaalf jaar, die doordat ze zouden moeten werken, niet

---

¹²⁸ Staatsbegroting voor het dienstjaar 1872, Kamerstuk Tweede Kamer 1871-1872 kamerstuknummer 2 V ondernummer 117, IV Medische politie, 46.

¹²⁹ Staatsbegroting voor het dienstjaar 1872, 46- 47.

naar school zouden gaan. De commissie van rapporteurs was het erover eens dat, hoe men ook mag denken over een wettelijk verbod op kinderarbeid, dit natuurlijk niet bij de Staat mag voorkomen. De Staat heeft immers een voorbeeldfunctie, en als staatsbedrijven kinderen in dienst hebben, die vervolgens niet naar school gaan, is dat een erg slecht voorbeeld.¹³⁰

2.2 de totstandkoming van de Kinderwet

De wet op kinderarbeid is niet zomaar uit de lucht komen vallen. Inmiddels is er een weg van 20 jaar aan steeds intenser overleg verstreken. Ook de wet zelf kent een lange weg van het indienen tot het aanpassen tot de daadwerkelijke invoering van de wet. De eerste politieke actie die werd ondernomen, was die van het Tweede Kamerlid Samuel van Houten (1837-1930). In 1871 diende hij het eerste wetsvoorstel in om wettelijke regeling tegen kinderarbeid te bewerkstelligen. Nadat Van Houten een wetsvoorstel had ingediend werd er een commissie van rapporteurs ingesteld, dit waren vier leden uit de Tweede Kamer. Zij behandelden in een verslag het wetsvoorstel en gaven hier feedback op.¹³¹ Van Houten reageerde hier vervolgens op.¹³² Dit proces vond nog een aantal maal plaats, voordat de wet uit eindelijk tot stand kwam, dat was drie jaar later 3 mei 1874 werd er met grote meerderheid (64 voor, zes tegen) een wet aangenomen met daarin regels omtrent kinderarbeid.¹³³

Om de wet en de totstandkoming hiervan beter te kunnen begrijpen, is het van belang dat we eerst Samuel van Houten (1837-1930) beter bekijken. Hij groeide op in Groningen in een Thorbeckiaans milieu, zijn beide ouders waren doopsgezinden (iets waar Van Houten zelf later afstand van nam om daarna als agnost door het leven te gaan). Hij studeerde rechten aan de Universiteit Groningen waar hij ook promoveerde, waarna hij ging werken in de advocatuur. Zijn eerste stappen in de politiek zette hij vijf jaar na zijn promotie, in 1864. Zijn vader, een Torbeckiaanse liberaal, was inmiddels overleden en Van Houten werd in de plaats van zijn vader gekozen in de gemeenteraad van Groningen. Dit was het begin van zijn politieke carrière. In de tien jaar die daarop volgde zou hij uitgroeien tot de ingenieur achter de Kinderwet.¹³⁴

Van Houten was niet zomaar een politicus. In 1869 werd hij lid van de Tweede Kamer en vanaf het begin af aan was hij een vreemde eest in de bijt, niet in de laatste plaats vanwege zijn

---

¹³⁰ Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874 kamerstuknummer 69 ondernummer 5.

¹³¹ Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874, kamerstuknummer 34, ondernummer 1, VERSLAG, 1 juli 1873.

¹³² Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874, kamerstuknummer 34, ondernummer 2, ANTWOORD.

¹³³ R. Hartmans, 'De mijlpaal van Sam van Houten'.

¹³⁴ <http://hdl.handle.net/10622/6F21006D-9615-4340-B522-7F351ADB5D64>.

interesse in het sociale welzijn van de arbeiders.¹³⁵ Hij was geen liberaal zoals zijn voorouders die in de generatie daarvoor actief waren geweest, de Thorbeckiaanse liberalen. Deze stroming liberalen voerde na het invoeren van de grondwet in 1848 de boventoon in de overheid. Zij stonden een nachtwakersstaat voor die zich zeer afzijdig hield van maatschappelijke vraagstukken.

Van Houten maakte deel uit van een nieuw soort stroming die was ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw, de sociaal-liberalen.¹³⁶ Dit was een nieuwe generatie liberalen die zich in ging zetten voor de arbeidende klasse. Daarnaast was hij een politicus waar je niet omheen kon, hij was buitengewoon actief aanwezig in de Tweede Kamer.¹³⁷ Voordat hij begon aan zijn Kinderwet, had hij al een overwinning in de Kamer op zijn naam staan. Het verbod op vakbondsorganisatie werd namelijk mede onder zijn druk opgeheven. Hiertoe diende hij niet werkelijk een wetsvoorstel in, maar hij had al wel een initiatiefwetsontwerp gepubliceerd en dreigde deze in te gaan dienen. Zover kwam het niet, toenmalig minister Van Lilaar kondigde in februari 1870 aan zelf een ontwerp te maken voor de afschaffing van het coalitieverbod. Deze wet werd vanaf 1872 van kracht. Ook al heeft Van Houten niet zelf deze wet ontworpen en het door de Kamer geloodst, zonder zijn druk was de wet er hoogst waarschijnlijk niet geweest. Hier is al het interessegebied van Van Houten zichtbaar. Hij zette zich in voor sociale zaken en daarmee de onderste lagen van de bevolking. Dit maakt hem tot een andere, en daarmee interessante, politicus in zijn tijd.

Van Houten was dus een politicus met een bredere agenda dan alleen de Kinderwet, waar we hem eigenlijk toch vooral van kennen. Dit vindt ook Siep Stuurman, in zijn boek *Wacht op onze daden* over de rol van het liberalisme in de modernisering van Nederland in de negentiende eeuw, wijdt hij een heel hoofdstuk aan Van Houten. Volgens hem was het hoogste doel van Van Houten het laten verdwijnen van het proletariaat. Van Houten was geraakt door de slechte situatie van de arbeiders en wilde hun leven verbeteren. Dit bijvoorbeeld door de bovengenoemde afschaffing van het verbod op vakbondsorganisatie (uit 1870) en later door zijn wetsvoorstel om kinderarbeid af te schaffen (ingediend in 1871), voor beide betogen gebruikte hij dezelfde net genoemde rechtvaardiging.¹³⁸ Ook Willemien Schenkeveld, die in 2003 in de serie *Verloren Verleden* een bijdrage schreef over de Kinderwet van Van Houten, is positief te spreken over Van Houten.¹³⁹ Echter niet iedereen is positief te spreken over van Houten en zijn intenties. Gerardus Bos denkt hier anders over. In zijn boek *Mr. S. van Houten* uit 1952 zet van Houten namelijk neer als een man die gevoelloos en opportunistisch

---

¹³⁵ S. Stuurman, *Wacht op onze daden*, 188.

¹³⁶ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 29.

¹³⁷ S. Stuurman., 'HOUTEN, Samuel van', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (2003).

¹³⁸ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 188.

¹³⁹ Schenkeveld, *Het kindernetje*.

was. Het was een man die zich isoleerde en veel conflicten had met anderen.¹⁴⁰ Dit is erg scherp gesteld en laat de positieve kanten van Van Houten buiten beschouwing. Zijn inzet voor het opheffen van het coalitieverbod duidt er duidelijk op dat hij zich weldegelijk inzette voor de arbeiders. Ik ben dan ook geneigd om in het perspectief van Stuurmans mee te gaan, dat het hoogste doel van Van Houten was om het proletariaat te laten verdwijnen omdat hij hun leven wilde verbeteren en niet omdat hij gevoelloos en opportunistisch was. Van Houten stond open voor maatschappelijke druk en stond open voor verandering, die houding zal invloed hebben gehad op zijn besluit tot het indienen van de Kinderwet. Een nuance hierin brengt Dudink aan als hij in *Deugdzaam liberalisme* als hij de tegenstrijdigheden in het sociaalliberalisme behandelt. Hierin wijst hij erop dat Van Houten in de jaren 80 zich keert tegen het invoeren van nieuwe sociale wetgeving, die verder zou gaan dan zijn eigen Kinderwet. Het was zijn ideaal om met zo min mogelijk staatsingrijpen zo veel mogelijk mensen tot zelfstandigheid te brengen en op deze manier staatsingrijpen wilde gebruiken om machtsongelijkheden tussen arbeiders en kapitalisten op de markt te slechten. Veel verder dan zijn eigen Kinderwet wilde hij niet gaan, dat zou de vrijheid van het individu teveel schade toebrengen.¹⁴¹ Dit maakt dat Van Houten in zijn motivatie en denken nog iets meer naar het klassiek-liberalisme neigde dan de sociaal-liberalen na hem. Toch achtte hij zijn Kinderwet wel genoeg van belang, om zich er hard voor te maken.

De kroon op het werk van Van Houten is zijn Kinderwet van 1874. Deze wet was van grote invloed in Nederland. Niet alleen vanwege het maatschappelijke debat wat op dat moment steeds heviger en massaler aanwezig was, maar ook vanwege de duidelijke illustratie dat de verhoudingen tussen de staat en de burgers voorgoed was veranderd en een nieuwe weg was ingeslagen.

Zoals al gezegd diende Van Houten in 1871 zijn eerste wetsvoorstel in. Dit voorstel is het meest direct te linken aan het onderzoek dat de commissie onder De Vries Robbé had uitgevoerd na het verschijnen van *Fabriekskinderen*. Hier was in eerste instantie niets mee gebeurd omdat de commissieleden onderling van mening verschilden. De Vries Robbé hield een andere mening aan dan de rest van de commissie. Uiteindelijk trok hij aan het kortste eind en de uitkomst van het onderzoek was dat er niets hoefde te veranderen aan de huidige situatie, er was dan ook geen direct gevolg zichtbaar.¹⁴² Indirect was er wel een gevolg zichtbaar, het rapport en de reacties hierop uit de maatschappij was waarschijnlijk een motiverende factor voor Van Houten om zijn wetsvoorstel te schrijven.¹⁴³

---

¹⁴⁰ Bos, *Mr S. van Houten*, 200-201.

¹⁴¹ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 248, 263.

¹⁴² Bos, *Mr S. van Houten*, 67.

¹⁴³ Willemsen, *De Kinderwet van Van Houten*, 18.

De Vries Robbé is niet de enige persoon uit het vorige hoofdstuk die in verband gebracht kan worden met Van Houten. Ook Coronel heeft contact gehad met hem. Coronel voelde zich gepasseerd omdat hij geen deel uitmaakte van de bovenstaande commissie in 1863, hoewel hij als medicus uitstekende kaarten had om wel deel te nemen aan deze commissie. Hij bleef echter wel doorgaan met zijn strijd tegen kinderarbeid, zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk is geworden. In 1871 was hij als spreker aanwezig bij een samenkomst van de Vereeniging voor de Statistiek. Bij deze samenkomst sprak hij uiteraard over het verbieden van kinderarbeid. Hierbij was ook Van Houten aanwezig. Van Houten is geïnspireerd geraakt door de woorden van Coronel, dat blijkt wel uit het feit dat hij niet veel later in de Tweede Kamer sprak over kinderarbeid en zich daarbij baseerde op Coronel.¹⁴⁴

De totstandkoming van de daadwerkelijke Kinderwet duurde echter nog drie jaar vanaf het moment dat Van Houten zijn eerste wetsvoorstel indiende. Pas een aantal voorstellen later werd er een erg verzwakte versie van zijn eerste voorstel aangenomen als wet.¹⁴⁵ In deze drie jaar gebeurde er wel veel. Waar we eerder hebben gezien dat rapporten en voorstellen die werden ingediend bij de overheid op de grote stapel belandde waar later nooit meer iets mee gedaan werd, werd er over het wetsvoorstel van Van Houten uitgebreid gesproken in de Tweede Kamer. Bijvoorbeeld op 27 februari 1873 als Van Houten zijn voorstel definitief indient. Hij presenteerde het als een wetsvoorstel om “overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan”. Hij verdeelde hier zijn wetsvoorstel in twee afdelingen, over het arbeiden van kinderen en over de leerplicht.¹⁴⁶

Nadat hij dit voorstel had ingediend, ging er een commissie van rapporteurs aan de slag. Vier maanden later brachten zij een verslag uit. De commissie was erg positief gestemd, en volgens deze commissie “verheugde men zich” over het voorstel dat Van Houten had ingediend en hoe het eruit zag. Toch borrelt ook hier direct weer het tegenargument naar boven; heeft de staat wel het recht in te grijpen in iets wat zo’n grote rol speelt in de maatschappij?¹⁴⁷

In 1874 kwam daar eindelijk de grote dag, zijn wetsvoorstel werd behandeld in de Tweede Kamer. Het debat in de Tweede Kamer nam vijf dagen in beslag, er werd ook behoorlijk gesleuteld aan het wetsvoorstel. Maar na die vijf dagen van debat werd op 5 mei 1874 het wetsvoorstel van Van Houten aangenomen in de Tweede Kamer en wel met een ruime meerderheid: 64 Kamerleden stemden voor, terwijl er maar zes Kamerleden tegen het wetsvoorstel stemden. Het voorstel werd hierop behandeld in de Eerste Kamer en ook de Eerste Kamer ging akkoord met het wetsvoorstel. In september 1874 was de wet van kracht en het officiële proces afgerond. Het Onderwijsweekblad *De*

---

¹⁴⁴ Harmsen, ‘CORONEL’.

¹⁴⁵ Hartmans, ‘De mijlpaal van Sam van Houten’.

¹⁴⁶ Wetsvoorstel van den heer van Houten, Kamerstuk Tweede Kamer 1872-1873 kamerstuknummer 113 ondernummer 3, 27 februari 1873.

¹⁴⁷ Verslag der Commissie van Rapporteurs, Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874 kamerstuknummer 34 ondernummer 1, 1 juli 1873.

Wekker vermeldde al snel “[...] eere den heer Van Houten; eere der Volksvertegenwoordiging, die zijn voorstel, hoe ook gewijzigd heeft aangenomen; eere aan ’s Konings raadslieden, die tot de bekrichiting geadviseerd hebben; eere en dank aan onzen Vorst, die de Wet bekrachtigd heeft”.¹⁴⁸ Ook voorspelde *De Wekker* dat de dag waarop de wet werd afgekondigd: “een gezegende datum in de geschiedenis van onze volks-ontwikkeling [zou] worden”,¹⁴⁹ en “Het jaar 1874 kan op een schoonen maatregel wijzen ter bevordering van volksgeluk”.¹⁵⁰ Ze hadden wel een kleine kanttekening, wat al duidelijk werd aan de hand van de titel van het artikel ‘Geen rozen zonder doornen’, het feit dat het verbod op veldarbeid niet in de wet werd opgenomen, werd als een groot verlies beschouwd, waar ook regelmatig op werd teruggekomen.¹⁵¹

Van Houten was niet de enige die de invoering van de wet als een overwinning zag. In december 1874 droeg het hoofdbestuur van het Nederlansch Onderwijzersgenootschap het honorair lidmaatschap aan hem op.¹⁵² Verschillende personen en verenigingen sturen hem brieven naar aanleiding van de ingevoerde wet. Zoals bijvoorbeeld het bestuur van de lithografische vereniging Alois Sennefelder. In een drie pagina’s tellende brief schrijven zij wat ze eigenlijk al in de eerste zin met koeienletters schrijven: “Dank en Hulde”.¹⁵³

De Kinderwet is slechts één pagina lang en is onderverdeeld in vijf korte artikelen. De inhoud is erg algemeen en slechts een schim van het oorspronkelijke voorstel uit 1871 van Van Houten.¹⁵⁴ Dit is ook waarom de wet in de volksmond vaak ‘het Kinderwetje’ genoemd wordt: het is kort, er staan weinig punten in en het is nog erg vaag. Hieronder staat de complete wet, zoals deze gepubliceerd is nadat deze van kracht kwam.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging hebben genomen, dat eenige maatregelen behooren te worden genomen, ten einde overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Art. 1. Het is verboden kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben.

---

¹⁴⁸ Anonieme auteur, ‘Kinderarbeid in de fabrieken’, *De wekker*, weekblad voor onderwijs en schoolwezen, 26 september 1874.

¹⁴⁹ Anonieme auteur, ‘Geen rozen zonder doornen’, *De wekker*, 11 november 1874.

¹⁵⁰ Anonieme auteur, ‘Kinderarbeid in de fabrieken’.

¹⁵¹ Anonieme auteur, ‘Geen rozen zonder doornen’.

¹⁵² Anonieme auteur, ‘berichten’, *De wekker*, 9 december 1874.

¹⁵³ NL-HaNA, Houten, van, 2.21.026.06, inv.nr. 9, scan: 1-3.

¹⁵⁴ Minister van Justitie, van Lynden van Sandenburg, *Wet van 19 september 1874* te vinden: <http://www.bronnenuitamsterdam.nl/groot.asp?afb=34C46p170%2Ejpg&kader=>.

Art. 2. Het verbod van art. 1 is niet toepasselijk op huisselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid.

Art. 3. Wegens overtreding van art. 1 zijn aansprakelijk de hoofden of bestuurders der ondernemingen, in of bij welke het kind in dienst is bevonden. Heeft de indienstneming plaats gehad buiten weten van de bij het vorig lid aansprakelijk gestelden, en bewijzen deze, dat zij de overtreding, onmiddellijk na daarvan kennis te hebben bekomen, hebben doen ophouden, dan wordt degene aansprakelijk gesteld, die het kind in dienst heeft genomen.

Art. 4. Overtreding van art. 1 wordt gestraft met een geldboete van f3 tot f25 en gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen, te zamen of afzonderlijk. Bij herhaling van overtreding binnen een jaar na eene vroege veroordeeling wordt altijd gevangenisstraf toegepast.

Overgangsbepalingen

Art. 5. Het verbod van art. 1 dezer wet is gedurende het eerste jaar na haar in werking treden slechts van toepassing op kinderen beneden tien jaren, en gedurende het daarop volgende jaar slechts op kinderen beneden elf jaren. Lasten en bevelen, dat deze in het Staatsblad zal worden geplaatst, en dat alle Ministeriele Departementen, Autoriteiten, Collegien en Ambtenaren, wien zulks aangaat, aan de naauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

WILLEM¹⁵⁵

De uiteindelijke Kinderwet zelf was niet wat Van Houten had gehoopt. Op twee punten had hij de wet graag anders willen zien en hij wilde graag verder gaan dan de rest. Zo werd er in de uiteindelijke wet een uitzondering gemaakt voor kinderen die huishoudelijke diensten en veldarbeid verrichtten. Deze kinderen werkten niet in fabrieken en waren nodig in het gezin, zij konden dus gewoon door blijven werken. Daarbij wilde Van Houten ook dat er gecontroleerd zou worden of kinderen daadwerkelijk naar school toe gingen, maar ook dat voorstel sneuvelde, en van controle was er dus geen sprake. Het tweede punt waarop Van Houten teleurgesteld werd was dat hij in zijn wetsvoorstel een clause had opgenomen om de gemeenten de bevoegdheid te laten geven om de leerplicht plaatselijk in te voeren. Maar ook dit punt haalde het niet.¹⁵⁶

De Kinderwet is ook vooral een wet op papier, in de praktijk bracht de wet niet veel te weeg en feitelijk veranderde er niet veel. Er was geen controle in de fabrieken, en er werden ook geen straffen opgelegd. Mede hierdoor veranderde in de huidige situatie niet veel. Ouders bleven hun kinderen naar de fabrieken sturen, en fabriekseigenaren bleven kinderen aannemen.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ Van Houten, *Kinderwet ingediend door van Houten*, 19 september 1874, Stadsarchief Amsterdam – 34C46; Amsterdam Museum – F.n/Vleg.

¹⁵⁶ S. Stuurman., 'HOUTEN, Samuel van'.

¹⁵⁷ Vleggeert, *Kinderarbeid*, 80.

Ondanks dat de Kinderwet op het eerste gezicht niet veel voorstelde, was het toch de eerste en daarmee een belangrijke stap in de afschaffing van kinderarbeid in Nederland. Ook belangrijk omdat het voor het eerst is dat de overheid een maatschappelijk probleem wettelijk regelt en daarbij dus ruimte maakt voor meer van dit soort sociale vraagstukken en het ontstaan van vervolgwetten. Het was misschien niet honderd procent geregeld, maar de overheid zet een eerste stap en schept dus ruimte voor andere stappen en initiatieven. Dit is een verandering in de politiek hoe we die tot dusver in de negentiende eeuw hebben gezien. Er waren natuurlijk ook al andere wetten ingevoerd die als sociaal gezien kunnen worden, bijvoorbeeld de wet tot afschaffing van slavernij uit 1863.¹⁵⁸ Het grote verschil is echter dat deze wet niet direct invloed had op de sociale situatie van de armsten in Nederland zelf en dat deze wet op zichzelf stond en niet, zoals de Kinderwet, het begin was van een reeks sociale wetten die de basis zouden vormen van de huidige verzorgingsstaat.

Ook al stelde de wet niet veel voor en werd er niet gecontroleerd op de uitvoering, de wet was wel de eerste in een reeks wetten die kinderarbeid steeds meer inperkte. Zo werd vier jaar later, in 1878 de Onderwijswet van kracht.¹⁵⁹ Grotere en invloedrijkere stappen worden in latere jaren gezet. Bij de parlementaire enquêtecommissie van 1887 kwam een veelheid aan feitelijke misstanden bovenwater, die misschien al wel vaag bekend waren, maar die nu zwart op wit naar voren kwamen. Iedereen werd even met de neus op de feiten gedrukt. De situatie van de fabrieksarbeiders werd direct hierna niet verbeterd, volgens de commissie hoorde het zware en onaangename leven nu eenmaal bij die van het fabrieksarbeidersbestaan. Echter voor de tegenstanders van kinderarbeid was er wel goed nieuws, de commissie was van mening dat jonge kinderen naar school zouden moeten gaan en het arbeiden stond dit in de weg. De commissie stond niet alleen in zijn standpunt dat kinderarbeid bij het leven van de armen hoorden. In 1888 sprak een Kamerlid nog de vergelijking uit tussen veldarbeid en gymnastiek.¹⁶⁰

Hierna volgde de arbeidswet van 1889 waarin regels werden gesteld aan het arbeiden door kinderen. Echter, kinderarbeid werd bij deze wet niet verboden. De grote stap werd gezet in 1900, met de invoering van de leerplichtwet. Deze wet stelde verplicht dat kinderen tot 12 jaar naar school moesten gaan.¹⁶¹ Het ging misschien allemaal niet zo snel als Van Houten hoopte, toen hij in 1871 zijn eerste wetsvoorstel deed. Maar 28 jaar later is het doel dan toch bereikt; kinderen onder de 12 jaar gaan verplicht naar school en werken hierdoor dus minder of niet in de fabrieken. Van Houten was, net als sommige anderen, al een paar decennia eerder toe aan deze ontwikkeling, en leek het voor hen alsof er niets gebeurde. Toch lagen zij aan de grondslag van deze leerplichtwet en was er

---

¹⁵⁸ Janse, *De afschaffers*, 124.

¹⁵⁹ G. Keller, 'Jacob Jan Cremer', 233; I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 106.

¹⁶⁰ Smit, *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen*, 13.

¹⁶¹ de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 118-121.

zonder hun inspanningen en vurige betogen niets gebeurd, of waren de ontwikkelingen in ieder geval een stuk later in gang gezet.

2.3 Conclusie

In dit hoofdstuk stond het debat over de rol van de overheid, door de overheid centraal. Er is gekeken naar de positie die de overheid zichzelf toekende in het debat en de acties die daaraan verbonden zaten. Tussen de jaren 1850 en 1870 was er een verschuiving zichtbaar van het nog niet eens hebben van interesse, tot de mening dat de overheid verantwoordelijkheid heeft, wat uiteindelijk leidde tot de Kinderwet van Van Houten.

Tot in de jaren 50 van de negentiende eeuw werd er niet veel aandacht besteed aan kinderarbeid. Vanaf ongeveer 1860 kwam er een versnelling in de interesse van politici voor kinderarbeid en ontwikkelden zij hier een mening over. Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf. Vanaf 1859 waren er verschillende prominente burgers die via verschillende wegen protesteerden tegen kinderarbeid. Dit waren wegen die ook bij politici uitkwamen en zo op deze manier werden beïnvloed. Inmiddels was kinderarbeid uitgegroeid tot een centraal thema waar in de Kamer over werd gediscussieerd. Dit betekende niet dat alle Kamerleden tegen kinderarbeid waren of voor wetgeving omtrent kinderarbeid. De meeste Kamerleden waren erg terughoudend op het gebied van ingrijpen en tot concrete actie kwam het dan ook niet.

De laatste sprong in de tijd die is gemaakt, die naar de jaren 1870, is qua ontwikkeling de meest imposante. Kinderarbeid was uitgegroeid tot een veel besproken onderwerp in de maatschappij en ook in de Kamer. Het wel of niet optreden tegen kinderarbeid was onderwerp van gesprek geworden in de Kamer en steeds meer ervoer de Kamer de druk van de publieke opinie om tot wetgeving te komen. “‘De openbare meening’, zegt men, ‘verklaart zich meer en meer voor het onvermijdelijke van Staatstusschenkomst.’”¹⁶² Twee jaar later werd dan ook het wetsvoorstel van Van Houten met ruime meerderheid aangenomen.

Deze ontwikkeling stond natuurlijk niet op zichzelf. Zoals al eerder genoemd werden Kamerleden beïnvloed door wat er in de maatschappij gebeurde, niet in de minste plaats omdat zij zelf ook in meer of mindere mate deel uitmaakte van deze maatschappij. De druk van de maatschappij op de overheid om zich te bemoeien met sociale kwesties werd steeds groter en de overheid gaf hier steeds meer gehoor aan. Dat de wet op kinderarbeid de eerste wet was die ingevoerd is, is naast het protest uit de maatschappij, te danken aan de heer Van Houten.

---

¹⁶² Staatsbegroting voor het dienstjaar 1872, Kamerstuk Tweede Kamer 1871-1872 kamerstuknummer 2 V ondernummer 117, IV Medische politie, 46.

Het was Samuel van Houten die de eerste officiële actie tegen kinderarbeid ondernam. Hij was progressief liberaal en erg actief in de Kamer. Hij had al eerder, in 1870, een overwinning op sociaal vlak geboekt en de afschaffing van kinderarbeid was zijn tweede doel.

Voor het ontwerp van deze wet is Van Houten beïnvloed door personen uit het eerste deel van deze scriptie. Een directe lijn is zichtbaar tussen hem en De Vries Robbé en hem en Coronel. Maar ongetwijfeld heeft hij ook van Cremer en zijn brochure gehoord en deze misschien wel gelezen. Zijn wetsvoorstel is uiteindelijk in verzwakte vorm aangenomen, niettemin wordt deze prestatie nog altijd als de kroon op het werk van Van Houten gezien.

De wet zelf is om verschillende redenen zowel een indrukwekkende mijlpaal als een niet veel voorstellend vodge. Voor de één was het een shock dat er überhaupt een wet werd ingevoerd, terwijl de ander het graag nog verder had zien gaan. Maar over het algemeen was de mening positief, ook te zien aan het feit dat deze wet met zo'n grote meerderheid werd aangenomen.

Voor de toenmalige situatie van kinderarbeid deed de wet niet veel, gezien de uitzonderingen voor huiselijke en persoonlijke diensten en veldarbeid en het gebrek aan controle. Voor de algemene ontwikkeling van sociale wetgeving en de positie van de overheid waren de gevolgen duidelijk zichtbaar. De politiek veranderde hier van positie en verantwoordelijkheid. Door zich op deze manier te bemoeien met een kwestie waarvan voor die tijd altijd werd aangenomen dat dit niet tot de taak van de overheid behoorde, creëerden ze een heel nieuw veld voor andere kwesties. In de jaren die volgen vond er dan ook een ontwikkeling plaats waarin steeds meer nieuwe sociale wetten werden aangenomen, ook op het gebied van kinderarbeid. Hierom is de wet van 1874 op kinderarbeid dan ook van groot belang geweest.

Conclusie

Aan het begin van de twintigste eeuw was Nederland een vernieuwde staat. Er was een basis gelegd van wetten die een diepgaande verandering in de samenleving te weeg hadden gebracht. Zowel op het gebied van belastingen, als vooral ook op het gebied van sociale wetten. Zo waren er onder andere een leerplichtwet, een woningwet en een ongevallenwet (allen 1901). Deze wetten (en voorgaande) verhoogde de algemene kwaliteit van leven en haalden de standaard van de allerarmste omhoog.¹⁶³ De basis voor dit begin van de twintigste eeuw werd gelegd aan het eind van de negentiende eeuw.

In deze scriptie is ingegaan op deze verandering die eind negentiende eeuw plaatsvond. Dit is gedaan aan de hand van de wet op kinderarbeid omdat dit de eerste sociale wet was waarna vele andere volgden, tot vandaag de dag aan toe. De hoofdvraag van deze scriptie luidt dan ook: “In hoeverre is de Kinderwet uit 1874 in Nederland het product van maatschappelijke druk geweest om sociale misstanden tegen te gaan?” Om antwoord te geven op deze vraag, zijn hier in de conclusie de belangrijkste elementen en ontwikkelingen op een rijtje gezet en met elkaar verbonden.

In het begin van de negentiende eeuw was kinderarbeid een nauwelijks besproken onderwerp. Zowel in de maatschappij als in de politiek werd de situatie beschouwd als een gegeven en maakte niemand zich hier druk om. Vanaf 1859 begint er verandering in de situatie te komen, precies in dat jaar zijn er vier prominente figuren die beginnen met schrijven. Er worden niet direct concrete successen geboekt in de zin dat de maatschappij eendrachtig tot actie oproept of dat er direct een strenge wet wordt uitgebracht. Het is echter wel zo dat de eerste stappen zijn gezet en dat het proces vanaf hier steeds meer in een stroomversnelling terecht is gekomen. Na deze publicaties was er bij de overheid een verandering zichtbaar. Kinderarbeid werd inmiddels bediscussieerd in de Tweede Kamer, de meningen in deze Kamer waren sterk verdeeld en een meerderheid was tegen het ondernemen van actie, toch was er sprake van een eerste stap. Kinderarbeid stond op de agenda en werd niet langer als vanzelfsprekend beschouwd. Zowel bij de maatschappij als in de politiek gebeurde er in praktijk nog niet veel, bij beide was het proces al wel duidelijk in gang gezet.

Voor de maatschappelijke druk is het jaar 1863 van cruciaal belang. Het was in dit jaar dat het protest in een stroomversnelling terecht kwam. Nadat Cremer zijn brochure *Fabriekskinderen* had gepubliceerd begonnen ook de schrijvers die we al in 1859 hadden gezien, weer met het opvoeren van druk. Bijzonder aan de brochure van Cremer is dat deze naast de politiek ook de maatschappij wist te bereiken. Waar de andere auteurs zich vooral richtte op de politiek en

---

¹⁶³ de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 194.

eventueel fabriekseigenaren, bereikte Cremer met zijn brochure ook de maatschappij in het algemeen.¹⁶⁴ De politiek bereikte hij ook, hij gaf na het publiceren van zijn brochure een lezing in Den Haag, die goed bezocht werd door Tweede Kamerleden en fabriekseigenaren. Hierna zie je ook een toename in het debat binnen de overheid. Kinderarbeid werd een steeds meer besproken onderwerp. In de maatschappij bleef de druk hoog, auteurs gingen door met publiceren in tijdschriften en kranten of het schrijven van brieven en rapporten naar de overheid.

Het bijzondere aan de Kinderwet is dat het de eerste sociale wet is, die is ingevoerd op aandringen van burgers. Twintig jaar eerder, op 28 juni 1854 was de eerste sociale wet ingevoerd, de armenwet. Deze wet zorgde ervoor dat armenzorg wettelijk geregeld werd, om armen, die niet bij een bepaalde kerkstroming hoorden, ook bedeling te laten krijgen.¹⁶⁵ Deze wet is ingevoerd door de conservatief christelijke regering van F.A. van Hall. J.R. Thorbecke had duidelijk gemaakt dat hij de armenzorg een staatstaak wilde maken, maar voordat hij een wetsvoorstel in kon dienen viel zijn kabinet en een regering onder Van Hall aan de macht. Deze Regering liet vastleggen dat de overheid niets met armenzorg te maken zou hebben, behalve in uitzonderlijke gevallen, zoals boven genoemd.¹⁶⁶ Deze wet was voorloper op andere armenwetten die nog zouden volgen, al heeft het jaren geduurd voordat de volgende wet zich aan zou dienen. Volgens Stefan Dudink was de Kinderwet ook een sociale wet die op zichzelf staat, omdat er “jarenlange stilte op het terrein van de sociale wetgeving [...] volgde”.¹⁶⁷ Ik zou hier echter voor het tegengestelde willen pleiten, de Kinderwet is ingevoerd na jaren van protest van burgers, daarbij is de Kinderwet ook altijd in ontwikkeling gebleven. Al na het invoeren van de wet in 1874 kwamen de protesten opgang van burgers die de wet niet vergenoeg vonden gaan. Redelijk snel daarna volgde een nieuwe sociale wet, de Drankwet van 1881. Dudink ziet dit als een breuk met de constante¹⁶⁸, zelf beschouw ik het als een voortzetting van wat in 1874 is begonnen met de Kinderwet. Later in zijn boek bevestigt Dudink dit ook door te spreken over dezelfde geest waarin zowel de Kinderwet als de Drankwet zijn geboren en waarin andere wetten zouden volgen.¹⁶⁹ Ik zie deze constante geest als belangrijker dan het feit dat er meer jaren tussen de eerste sociale wetten zat, dan tussen latere sociale wetten. Want niet veel later volgen de Arbeidswet van 1889 na de arbeidsenquête uit 1887 en later met de leerplichtwet (1900). Ook volgde al snel nieuwe discussies over het wel of niet invoeren van sociale wetten op andere

---

¹⁶⁴ A. Ising, ‘Levensbericht’, 128.

¹⁶⁵ Nationaal Archief, [Home](#) » [Collectie](#) » [Catalogus](#) » [Collectie](#) » [Archieven](#) » [Kabinet des Konings, Kabinet der Koningin](#) » Inventaris nr. 864, Scan: 1 & 2.

¹⁶⁶ P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955) 201-203.

¹⁶⁷ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 42.

¹⁶⁸ Ibidem, 97.

¹⁶⁹ Idem, 104.

terreinen; dit resulteerde in de latere woningwet (1901) en bijvoorbeeld de ongevallenwet (1901).¹⁷⁰ Dit maakt de Kinderwet tot een mijlpaal. De wet luidt namelijk het begin in van een nieuw tijdperk waarin de publieke opinie invloed uit kon oefenen op de politiek en het invoeren van sociale wetten een norm lijkt te worden, die nog tot de dag van vandaag geldt.

In 1871 komt Van Houten met zijn eerste initiatiefwet op Kinderarbeid. Hiervoor is hij duidelijk beïnvloed door twee personen uit de maatschappij, namelijk: De Vries Robbé en Coronel. Ongetwijfeld heeft hij ook van de brochure van Cremer gehoord, Cremer had was beroemd in heel Nederland en zijn brochure was in gedrukte versie uitgegeven. Daarnaast hadden veel verschillende grote en kleine kranten verslag gedaan van de lezing die Cremer had gegeven, variërend van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* tot het *Leidsch Dagblad*. Van Houten had al bij het aantreden in de Tweede Kamer een grote mate van interesse in het sociale welzijn van arbeiders. Bij Van Houten zal de motivatie van het indienen van het wetsvoorstel dan ook een combinatie zijn geweest van de invloed van maatschappelijke druk en zijn eigen overtuigingen.

In de Tweede Kamer zelf lopen de ontwikkelingen ongeveer gelijk met de druk uit de maatschappij. Naarmate er in de maatschappij meer aandacht komt voor kinderarbeid en dit ook in meerdere mate als een probleem wordt gezien, wordt hier in de Kamer ook meer aandacht aan besteed en op een dergelijke manier naar gekeken. Wat hierbij niet vergeten mag worden is dat Kamerleden uiteraard ook deel uitmaakten van de maatschappij en in die maatschappij stonden. Ze lazen kranten, tijdschriften en waren soms lid van een vereniging.

De Kinderwet van Van Houten werd in 1874 met ruime meerderheid aangenomen. De meerderheid van de Kamer was er dus inmiddels van overtuigd dat er actie en verantwoordelijkheid bij de overheid lag en dat zij deze ook moesten nemen. Ondanks dat de wet inhoudelijk lang niet zover ging als veel prominente auteurs wilden en dat er geen handhaving plaatsvond op naleving van de wet, was het een keerpunt in de geschiedenis van de sociale wetgeving. Het duurde weliswaar nog een lange tijd voordat kinderarbeid in zijn geheel werd afgeschaft, maar de eerste en meest revolutionaire stap werd hier, in 1874, gezet. Deze wet creëerde niet alleen mogelijkheden voor uitbreiding van het verbod op kinderarbeid, zij creëerde ook de mogelijkheid voor andere sociale wetten om doorgang te vinden, een ontwikkeling die nu nog steeds gaande is.

“In hoeverre is de Kinderwet uit 1874 in Nederland het product van maatschappelijke druk geweest om sociale misstanden tegen te gaan?”

---

¹⁷⁰ de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 121, 134, 141.

Maatschappelijke druk heeft grote invloed gehad op het tot stand komen van de Kinderwet. De discussies in de Tweede Kamer lopen ongeveer gelijk met de momenten waarom het debat in de maatschappij toeneemt. Hier is een direct gevolg zichtbaar. Wat daarbij ook opvalt is dat hoe meer de prominente personen die protesteren aandacht krijgen van de maatschappij als geheel (na het optreden van Cremer), het debat binnen de Kamer ook toeneemt. Als in de jaren die volgen het protest binnen de maatschappij blijft bestaan, wordt in 1874 met ruime meerderheid de Kinderwet aangenomen. Iets wat tien jaar daarvoor nog onmogelijk had geleken. Van Houten had zelf al interesse in het sociaal welzijn van arbeiders, van zijn handelen valt dan ook niet te zeggen dat hij volledig geïnspireerd is door de roep uit de maatschappij. Aan de andere kant heeft hij contacten gehad met de personen uit de maatschappij en is zijn wet door hen beïnvloed. Al met al valt te concluderen dat dat maatschappelijke druk een grote invloed heeft gehad op het tot stand komen van de wet op Kinderarbeid en dat zonder deze maatschappelijke druk de wet waarschijnlijk niet in 1874 al tot stand was gekomen.

Literatuurlijst

- Aerts, R., De Liagre Böhl, H., De Rooy, P., Te Velde, H., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 2010).
- Bakker, N., Noordman, J. en Rietveld-van Wingerden, M., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland idee en praktijk 1500 – 2000* (Gorcum 2010).
- Blok, P.J. en Molhuysen, P.C., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 6* (Leiden 1924).
- Blom, J.C.H. ., Lamberts, E., e.a., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2008).
- Bos. G.M., *Mr. S. Van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Purmerend 1952).
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Den Haag 1920).
- Coronel, S. Sr., 'In 't Gooi', *De Gids* 1863 (27) 435-485: 441-443.
- Coronel, S. Sr., *Middelburg, voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armenwezen aldaar* (Middelburg 1959).
- Cremer, J.J., *Een woord aan mijn landgenooten. Romantische werken. Deel III.* 1878.
- Cremer, J.J., *Fabriekskinderen. Een bede maar niet om geld* (Arnhem 1963).
- Dudink, D., *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).
- Egeling, W., *Middelen ter beteugeling van het misbruik van sterken drank* (Haarlem 1842).
- Eijssens, H., 'Cremer', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (2003).
- Eyssens, G., 'Het dossier 'Fabriekskinderen' J.J. Cremer', *Jaarboek Letterkundig Museum* 8 (Den Haag 1999).
- Haan de, I., *Het beginsel van leven en wasdom* (Amsterdam 2003).
- Harmsen, G., 'CORONEL, Samuel Senior', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (1998).
- Hartmans, R., 'De mijlpaal van Sam van Houten', *Historisch Nieuwsblad* 3 (2013) [online geraadpleegd 01-07-2015].
- Hessen, R., 'De gevolgen van de industriële revolutie voor vrouwen en kinderen', in: A. Rand, *Kapitalisme, het onbegrepen ideaal* (Hoenderloo 2003) [<https://meervrijheid.nl/?pagina=607>].
- Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Limburg 1991).
- Ising, A., 'Levensbericht van Jacob Jan Cremer', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1803-1900* (Leiden 1880).

- Janse, M.J., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Keller, G., 'Jacob Jan Cremer', *De Gids* (45 1881).
- Le Poole, S., 'Iets over het arbeiden van Kinderen in de Fabrieken', in *De Economist*, 1859 (8.1).
- Le Poole, S., 'Iets over het arbeiden van Kinderen in de Fabrieken', in *Leydse Courant*, 21 oktober 1859.
- Lieburg van, F. (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012).
- Lintsen, H.W., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI. Techniek en samenleving* (Zutphen 1995).
- Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955).
- Moerman, I., 'De familie Le Poole', in *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1996), 66-87.
- Paul, H., 'Slotbeschouwing: het internationale evangelicalisme in de vroege negentiende eeuw' in: F. van Lieburg (red.). *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 281-231: 281.
- Posthumus, N.W., 'Uit de voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid in Nederland', *Economisch-Historisch Jaarboek* iv (1918).
- Prins, W., *Geïllustreerde Encyclopaedie*, 6e deel (1870).
- Rooy de, P., *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Rooy de, P., *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, (Amsterdam 2010).
- Schenkeveld, W., *Het kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003).
- Smit, C., 'Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1994), 48-97.
- Smit, C., 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', in: C. Smit en K. Korevaart, *Kinderarbeid* (Leiden 2008) 9-46.
- Smit, C., 'Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840 – 1914', *Leidschrift*, 20:2 (2005) 73-91.
- Stuurman, S., 'HOUTEN, Samuel van', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (2003).
- Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse Staat* (Amsterdam 1992).
- Velde, te H., *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme in Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992).

Verbruggen, C., *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op de industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent* (Gent 2002) 49-50.

Vleggeert, J., *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874* (Assen 1964).

Vries Robbé, de, A.A.C., *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende* ('s-Gravenhage 1869).

Willemsen, P., *De Kinderwet van Van Houten. Een nauwelijks functionerende wet en het belang ervan voor navolgende sociale wetgeving in Nederland.* (Utrecht 2015).

Woud van der, A., *Koninkrijk vol sloppen* (Amsterdam 2010).

Zuurbiet, S., 'Wie was ... Hermanus Zaalberg' in *Jaarboek Oud Castricum*, 1 november 1982, 21-26.

Archiefstukken:

Beraadslaging over de conclusie van een Verslag der Commissie voor de Verzoekschriften, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 30 juni 1863.

GAL, Archief van de Hervormde Diaconie, *Notulen*, 24 oktober 1859.

Handelingen Tweede Kamer 1849-1850, 25 april 1850, blz. 9.

Ingekomen stukken, Subsidie aan de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, Handelingen Tweede Kamer 1862-1863 28 maart 1863.

Ingekomen stukken, Mededeeling van ingekomen stukken, Handelingen Eerste Kamer 1862-1863 22 april 1863.

Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874, kamerstuknummer 34, ondernummer 1, VERSLAG, 1 juli 1873.

Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874, kamerstuknummer 34, ondernummer 2, ANTWOORD.

Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874 kamerstuknummer 69 ondernummer 5.

Minister van Justitie, van Lynden van Sandenburg, *Wet van 19 september 1874* te vinden:

<http://www.bronnenuitamsterdam.nl/groot.asp?afb=34C46p170%2Ejpg&kader=>.

Nationaal Archief, [Home](#) » [Collectie](#) » [Catalogus](#) » [Collectie](#) » [Archieven](#) » [Kabinet des Konings](#), [Kabinet der Koningin](#) » Inventaris nr. 864, Scan: 1 &2.

NL-HaNA, Houten, van, 2.21.026.06, inv.nr. 9, scan: 1-3.

RAPPORT VAN DEN INGENIEUR VAN HET STOOMWEZEN AAN VAN HEEMSTRA (7 oktober 1860) in: Posthumus, 'Uit de voorgeschiedenis', 27-35.

Staatsbegroting voor het dienstjaar 1861, Kamerstuk Tweede Kamer 1860-1861, Beraadslaging over hoofdstuk V, 36ste zitting, 5 december 1860.

Staatsbegroting voor het dienstjaar 1862, Kamerstuk Tweede Kamer 1861-1862, Beraadslaging over hoofdstuk V, 43ste zitting, 14 december 1861.

Staatsbegroting voor het dienstjaar 1872, Kamerstuk Tweede Kamer 1871-1872 kamerstuknummer 2 V ondernummer 117, IV Medische politie, 46.

Van Houten, *Kinderwet ingediend door van Houten*, 19 september 1874, Stadsarchief Amsterdam – 34C46; Amsterdam Museum – F.n/Vleg.

Verslagen uitgebracht door de Commissie voor de Verzoekschriften, Handelingen Tweede Kamer 1860-1861 29 november 1860, 31ste zitting, vel 92.

Verslag der Commissie van Rapporteurs, Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874 kamerstuknummer 34 ondernummer 1, 1 juli 1873.

Wetsvoorstel van den heer van Houten, Kamerstuk Tweede Kamer 1872-1873 kamerstuknummer 113 ondernummer 3, 27 februari 1873.